

МАЗЕПИНЦІ
ПѢПѢЛАТВІ

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО ВОЄННО-ІСТО-
РІЧНОГО ТОВАРИСТВА
BIBLIOTHÈQUE DE LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE
D'HISTOIRE MILITAIRE

КНИЖКА 6 LIVRAISON

Сотник М. Битинський

МАЗЕПИНЦІ ПО ПОЛТАВІ

Capitaine N. Bytynsky

Les partisans de Mazepa
après la bataille de Poltava

Редакція колегія

Головний редактор

полковник Михайло Садовський.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА

(роботи арт. мал. В. Масютина).

I.

Мазепинці по Полтавськім бою.

Ледве чи зможе тепер історія встановити число прихильників самостійницького руху Мазепиних часів, або бодай обрахувати докладно збройну силу, що нею розпоряджав гетьман у боротьбі з Москвою. Відомості про Мазепинців, розсипані по різних джерелах, є невистарчальні до точного обрахунку учасників українського повстання на початку XVIII в. Зрозуміло, що в найгарячіший час повстання ніхто не підраховував повстанських сил, та не можна було цього й зробити, бо той визвольний рух був масовий і захоплював широкі верстви народу. Москва, що з самого ж початку виявлення повстання гостро заходилася до приборкання його, була сама в безрадному становищі, не маючи змоги навіть уявити ані широти, ані сили ворожого собі руху—увесь час поступово виявлялось, що найзапекліші, як би здавалось, вороги гетьмана Мазепи (як то миргородський полковник Апостол та інші) знаходяться якраз, зрештою, в таборі Мазепинців; тим менше було довір'я у москалів до простій козацької маси, що віддавна виявляла незадоволення московськими порядками. Звідсіль такі жорстокі репресії, така підозрільність з боку москалів і така нелюдськість їх у переслідуванні Мазепинців. Сам повстанський штаб також не знав докладно своїх сил. Повстання виплило з незадоволення Москвою, зо снаги здобути свободу й повернути старі права; рух цей ширився в масах народу ідеологічно, щораз захоплював ширші кола, був постійно змінним у напрямі зростання, тому обхопити якимсь конкретним обрахунком всю широту повстанського вибуху навіть для сучасників було неможливо. Гетьман Мазепа, мимо значних, виявлених своїх прихильників, мав, безумовно, багато ще й таких, що йому потайки співчували¹); Москва приклала всіх старань, щоб не дати повстанню розповсюдитись по широті й силі—через це число, головно невиявлених Мазепиних прихильників, назавжди, здається, залишиться нез'ясованим. Репресіями, нагородами, спокусами й усякими іншими демагогічними засобами Москва зробила багатьох Мазепинців нечинними, пасивними, а то й просто—ворожими до гетьмана Мазепи. Особливо ретельно заходилася Москва до перетягання на свій бік гетьманської старшини; нагороди маєтками, булавами й різними вигодами, ще більш за це

¹) З таких був, наприклад, полтавський полковник Левенець та інші—М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці”. Львів, 1896. II.

московська система заложництва родинами й безоглядний терор, спокусили й примусили значну кількість старшини зріктися співучасти в повстанню й прихилитися своїм послухом до Москви¹).

Таким чином, через цілковите опанування Москвою воєнного терену України Мазепа позбавився багатьох активних прихильників, як між провідною старшиною, так і між масами народу. Збройна сила гетьмана Мазепи й менш-більш певне число однодумців його визначується щойно по рішучім переході гетьмана на бік шведів. Та й то після вже з'єднання зо шведами невелика кількість старшин, злакомившись на заклики й обіцянки царя Петра, покидає гетьмана й переходить у табор його ворогів. З таких відомі: полковник Данило Апостол, генеральний хорунжий Іван Сулима, охочекомоній полковник Гнат Галаган; незадовго до Полтавського бою зголосилися ще з повинною в московський табор — генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Максимович, лубенський полковник Зеленський, компанійський полковник Кожухівський, сердюцький полковник Покотило, А. Гамалій, Лизогуб, канцелярист Григорович та писар Гречаний²). Деякі з цих перекинчиків, як Д. Апостол та Гн. Галаган, стають ще до того й запеклими ворогами гетьмана Мазепи та вислуговуються огидно перед Москвою; особливо сумну славу в історії заслужив собі Гнат Галаган, що зрадою своєю допоміг москалям зруйнувати Запоріжжя. Так гетьман Мазепа у великому ділі визволення батьківщини з перших же кроків від самої своєї старшини, власне, від тієї найсвідомішої верстви українського народу, що на її допомогу найбільше мав права надіятися й покладатися, зазнав болючих ударів.

Та все ж деяка ще кількість активної старшини, що підтримувала гетьмана Мазепу, залишилась вірною йому до кінця, чи то заплативши за цю вірність головою, або полоном під Полтавою, чи тяжкою долею вигнання з рідної землі. З цієї старшини й склалась перша група Мазепинців.

Другою, значно більшою групою Мазепинців, що водночас складала й основну збройну силу гетьмана Мазепи, було городове козацтво гетьманщини. Щодо чисельності полкових козаків, прибічників гетьмана Мазепи, то відомості істориків не згоджуються з собою. М. Костомарів не встановлює їх числа, він лише подає за чутками, що їх було — „як кажуть одні звістки, що з ним (Мазепою—М. Б.) лишилося півтори тисячі чоловіка, другі — кілька сот, багато, до тисячі“³). Проф. М. Грушевський визначує число козаків, що передалися з гетьманом Мазепою на бік Карла XII — в 4,000⁴). Сучасники Каролінці у своїх записках про акцію шведів в Україні також подають кількість козаків неоднакову — одні в 3,000 люду, другі — аж у 7,000, а інші знов записують їх кількість неозначенім способом: кілька тисяч, багато⁵). Якщо великі цифри кількости ко-

¹⁾ Ол. Грушевський: „Глухів і Лебедин“. Зап. Н. Т. Шевч. т. 92.

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ М. Грушевський: „Ілюстр. історія України“. Київ-Віденъ, 1921.

⁵⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців“. Зап. Н. Т. Ш. т. 92.

заків із поданих відомостей і вважати за пересадження, то в усякім разі, беручи на увагу, що, дійсно, під Будищами вислав гетьман Мазепа на зустріч запорожцям 2,000 козаків ¹⁾, бачимо, що козацька група Мазепинців прихильників не була вже й така мізерна; щождо чисельного стану полкових козаків, що пішли за гетьманом Мазепою, в середньому можна б, дійсно, прийняти найбільш близьке до правди число їх, подане проф. М. Грушевським.

Третю групу Мазепинців, при тому найчисленішу, складали запорожці на чолі із своїм кошовим Костем Гордієнком-Головком. Було запорожців, як подають однаково різні джерела, 15,000 ²⁾.

Ось так виглядав гурт Мазепинців перед Полтавським боєм. Після бою кількість їх поменшала, а й далі чимраз більше танула. Остаточно після розгрому під Полтавою та після всіх труднощів утечі досить значна ще кількість Мазепинців примушена була покинути межі рідної землі та податись на еміграцію.

Із старшини, що була головною моральною опорою гетьмана Мазепи та пішла за ним на неласку чужини, більш відомі такі: ген. писар Пилип Орлик, Мазепин небіж Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, військовий обозний Іван Ломиковський із братом, ген. бунчужний Федір Мирович, ген. осаул Грицько Герцик із братами Іваном та Опанасом, Нахимовський, Третяк, піп Парфеній і ін. Відділи збройні козаків і запорожців, що пішли за Мазепою на вигнання, очевидно, сильно поріділи в порівнянні до їх первісного числа. Їх, певно, багато побито під Полтавою та Переволочною, ще більше розбіглося під час утечі. Шведські джерела ³⁾ відмічають масові суворі карі над полоненими під Полтавою козаками й запорожцями; очевидно, в числі 12,000 полонених і побитих „шєєдів“ числилася її значна кількість запорожців. Хоч, щоправда, сучасники її пізніші історики не зазначують великої воєнної чинності козаків і запорожців у всій шведській кампанії в Україні, проте оповідають про люті карі ⁴⁾ над тими з них, що були полонені, вказує наскільки великі були їх втрати. Козаків і запорожців скрізь виключали з капітуляції, як це було зроблено під Полтавою, а пізніше біля Переволочної. Під Переволочною, довідавшись запорожці про те, що їм помилування не буде, кидались у Дніпро, „бо вважали за ліпше здобути наглу смерть самохіть, ніж терпіти ті муки, які дожидали їх, якби віддались москалям ⁵⁾. Милосердніше обійшовся цар із тими козаками, що недавно начеб пристали до Мазепи на його заклик. Таких під Переволочною помилувано 2,700 чоловіка ⁶⁾; цар покарав їх лише тим, що повернув їх ізнов у посполитих. Та не

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ Це число подають згідно й М. Костомарів (Мазепа й Мазепинці) і Донцов за Сагау й Юнаковим (Похід Карла XII на Україну).

³⁾ Нордберг: (М. Костомарів: Мазепа й Мазепинці).

⁴⁾ Каролінці записали: „кого тільки піймано з козаків і запорожців, які були по нашім боці, позганяно, як тварину. І наказано перерізати без милосердя за бунтівництво, так, що навіть не пожалувано ані жінок, ані дітей“. „Із записок Каролінців“. Зап. Н. Т. Ш. т. 92.

⁵⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

⁶⁾ ibidem.

знати, чи ці помилувані були дійсно військовими, чи тими звичайними селянами й робітниками, що перебували в обозах шведського війська й не встигли порозбігатися, бо зважаючи на суворі розправи москалів із тими всіма Мазепинцями, що виступали збройно, ледве чи можна припустити, щоб і на цей раз було помилувано людей дійсно військових; тим більше, що зо всіма запорожцями, полоненими тут же на переправах, розправилися дуже жорстоко. Утікаючи шведи з-під Полтави, все ж ішли повагом та спокійно. Окрім війська у шведському війську й обозі було багато українських робітників і селян¹⁾, що продавали шведам живність; Карло XII не хтів, щоб ці люди попались у руки москалів, тому й не поспішався, щоб дати змогу їм повтікати завчасу²⁾, та, безумовно, не всі то завчасу порозбігались. А з другого боку цілком припустимо, що по катастрофі не лише селяни, а й козаки та запорожці також розбігались.

Через це, власне, трудно встановити, бодай приблизно, яка саме загальна кількість активних збройних Мазепинців вийшла за межі України. Велика кількість запорожців у 15,000 під кінець шведської кампанії в Україні сильно обнизялась. Де і яким чином розпустився цей великий збройний корпус, з певністю не можна сказати. Каролінці, описуючи переправу Карлового війська через Дніпро у Переволочної, відмічають про українців таке: „скільки волохів, козаків і запорожців перейшло (Дніпро — М. Б.), не звісно напевно, бо вони самі без приказу переправлялися”³⁾. Також при другій переправі через Бог, коли всіх утікачів удруге знов наздогнали москалі, козаки й запорожці масово рятувались утечею в широкий безпримітний степ⁴⁾. З цього видно, що українські військові відділи, впавши в біду та не покладаючись уже на шведів, рятувались, як могли, чинили на власну руку; отже, не виключаються дійсно можливості, що українські вояки увесь час утечі, починаючи вже з-під Полтави, у великому числі розбігалися. Тим то стає зрозумілим, чому досить значні на початку збройні сили гетьмана Мазепи під кінець так обнизилися в числі. Втрати забитими, полоненими й головно тими, що розбіглися, сильно прорідили лави Мазепинців.

З таких то недобитків груп—старшини, козаків, запорожців та невеличкого ще гурту жінок і дітей, родин переважно старшини, склалася перша політично-воєнна українська еміграція.

* * *

Після воєнного погрому під Полтавою король шведський Карло XII і український гетьман Мазепа зо своїми військами подались утечею на південь до границь Туреччини. Після Полтави король Карло XII мав ще намір чинити москалям опір, та на раду гетьмана Мазепи й своїх генералів, що представили йому сумний стан шведської військової сили, головно, цілковитий брак пороху, ядер та ін-

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці”.

²⁾ Ibidem.

³⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців”. Зап. Н. Т. Ш. т. 92.

⁴⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці”.

шої муніції, згодився на відступ, що згодом поволі перемінився на справжню утечу. Шлях відступу було вибрано на Переволоччу через Ново-Санжари, Білики, Кобиляки та Соколки; в цих містах ще стояли шведські залоги й мусіли прилучитись до короля; запорожці обіцяли біля Переволочної переправити шведське військо через Дніпро.

Цар Петро І на радощах з перемоги під Полтавою зараз же по бою заходивсь зо святкуванням і щойно пізніше здогадався послати погоню за розбитим ворогом. Виряджено було за втікачами Меншикова з 9,000 кінноти та придатком піхоти.

Утікачі спочатку відступали не кваплячись, та від Нових Санжарів, коли довідались, що за ними вже гоняться, кинулись навтіки і то так прудко, що москалі ледве поспішались за ними. Тоді з на-казу короля попалено все, що гальмувало й було тяжкого в обозі, а коней поділено між піших вояків; 29 червня надбігли до Переволочної, де сподівалися втікачі знайти перевози через Дніпро; та ні байдаків, ні поромів уже не застали, бо москалі ще раніш порядкували тут і залишили по собі руїну. Пощастило, правда, шведам знайти трохи запасів дерева, здатного на перевози, та бракувало мотуззя й ланцюгів; бракувало й часу на злагодження перевозів. Поспішались, бо могла наскочити погоня, а про збройний опір годі було й думати; запанувало велике безладдя. Стало радитись, яким із двох можливих шляхів утікати далі, чи на Крим до хана, чи в Бендери до сераскіра-паші. Більшості здавався кращим шлях на Крим, бо сподівались, що татари зараз обстануть за них і підуть воювати з москаллями; Мазепа ж радив податись до Бендер, куди шлях був і коротший, і вигідніший, і безпечніший від погоші. Король не приставав поки до жадної з цих пропозицій.

Бачивши Мазепа, що час марно затягається балачками й що москалі тим часом можуть утікачів наздогнати, став рішучо заходитись біля рятування себе самого та своїх однодумців. Доля полону справедливо видалась українцям далеко страшнішою, ніж шведам, тому не сміли вони довго вибирати. Мазепа покористав з деяких байдаків, що тут ще залишились, і підвечір зо своїми прихильниками та козацькими жінками перевісся на той бік Дніпра. Встиг він також перевезти з собою й значну кількість грошей¹⁾, при чім і втратив немало золота й срібної судини²⁾.

По переправі гетьмана Мазепи й король наважився їхати до Бендер. Головне військо залишив він в команді ген. Левенгавпта, а сам з невеликим вибраним відділом переправився через Дніпро. Переправляли короля, шведів і їх коней запорожці й дуже дивували всіх своєю зручністю³⁾.

Незадовго по переправі короля з'явилась на обрію московська погоня; скоро вона заскочила всіх утікачів, що не встигли переправитись за Дніпро. Генерал Левенгавпт з 15,000 шведів здався на

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців“.

³⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“. С. Томашівський: „Із записок Каролінців“.

капітуляцію; захоплених козаків і запорожців було перебито. Уникаючи полону українці кидались у Дніпро, шукаючи собі самовільної смерти; такий вчинок спонукав і багатьох шведів до наслідування.

Незабаром услід за Меншиковим прибув до Переволочної й цар. Довідавшись тут, що король Карло й гетьман Мазепа побігли в Туреччину, післав цар за ними нову погоню — 4 полки кінноти з бригадиром Кропотовим та майором Волконським.

Гетьман Мазепа й король Карло бігли кінно з-за страшного бездоріжжя диким степом; за ними поспішли недобитки їх військ. Спершу за Дніпром ґрунт був болотяний із рідкими очеретами та осокою, і це дуже утруднювало втікачам шлях; далі простягся перед ними рівний, широкий і безкраїй степ, на ньому рідко де-не-де підносилися невеличкі горбки; лісу ніде й знаку не було, також ані людського життя, ані скотини, лише сила дичини навколо, що виходила у високій незайманій траві, віддавна не кошеній, не палений. Праворуч починається колишній чумацький шлях на Брацлавщину; тут ще можна було натрапити на сліди давніших осель, полищених за часів „руїни“. Втікачі боялися, що по цій дорозі москалям буде легше догнати їх і подалися ліворуч у непорушений степ. Пасовища для коней у степу були дуже добре, зате для харчування людей степ був мало придатний. Збігці харчувались під час своєї подорожі в більшості полюванням здичіліх овець та іншою дичиною, а замість хліба — вівсянкою. Увесь шведсько-український гурт утікачів, зрештою, поділено на дві частини — одна пішла за королем, друга — за Мазепою, хоч все керівництво походом перебрав Мазепа. Старий, збентежений, змучений невдачею гетьман, до того загрожений повсякчасно погонею, розхорівся і іхав у повозі, обкладений подушками, під додглядом якоїсь пані, козачки, ледве підводючись на ноги. Але й у такому сумному стані гетьман ставав увесь час у великій пригоді втікачам, зручно направляючи їх похід. Гетьман знов усі шляхи по цьому дикому степу; раніш ще, воюючи з турками, в походах вивчив він усі прикмети цієї бездорожної країни й тепер по цих прикметах орієнтувався й керував рухом втікачів. Та не лише Мазепа, а й козаки та запорожці добре знали прикмети степу; раз-у-раз ставали вони в поміч при тій чи іншій пригоді шведам і дуже дивували їх своєю справністю. Тяжкий був шлях для мандрівників безлюдним степом, особливо для незвичливих шведів, що дуже терпіли від страшної спеки вдень, від холоду вночі, від браку доброї їжі, а головно, від безвіддя. Українці легше зносили труднощі подорожі, як більш привичасні до тутешніх умовин; коли попадали в околиці, де бракувало дичини, різали і їли татарським способом коні, розкладали з висушеного кінського гною вогонь та готовили на ньому їжу, а спрагу від пекельної спеки гасили розшуканими в густій траві ягодами дикого вишняку. Шведи ж, страждаючи від подорожі, старались, у чому можна, пристосовуватися до козаків, наподоблювати їх, жадібно накидалися вони на показуваний козаками вишняк, квасними ягодами його заглушуючи спрагу.

Простуючи бездорожним степом, утікачі зручно ухилялися від погон!, бо москалі, не знаючи прикмет степу, не попали на слід.

На 4-й день подорожі оголосив гетьман Мазепа, що перейшли вже більшу частину шляху між Дніпром і Богом; за його порадою король Карло XII послав наперед до турецького коменданта Очаківської фортеці висланців, щоб сповістити султанський уряд про прибуття шведів та просити байдаків для перевозу через р. Бог. По відході післанців простували втікачі далі, перейшли Інгул, першу велику річку по Дніпрі, й зупинилися на ніч за милію від Бога. Очаківський паша не дуже то охоче згодився перепустити збегців через Бог; щойно за 2,000 дукатів обіцяв він приставити 5 суден з йжею на продаж шведам; на цих судах начебто могли шведи переправитися. Сам паша тим часом подав звістку про втікачів до сераскіра в Бендери.

Ранком 6 липня (ст. ст.) дійшли полтавські недобитки до Бога, що був у тому місці до 2-х верстов завширшки. На березі очікували їх турецькі купці, що привезли обіцянний харч на суднах. Шведи кинулися купувати всяку живність і, не знаючи турецької мови, платили стільки, скільки самі крамарі з їх кишень брали. Короля сповістили, що турки надсилають лише одного байдака для перевозу його самого, а всього війська без дозволу з Царгороду переправити не можуть. Король шведський покликався на ранішу обіцянку сераскіра дати йому захист у Туреччині, та турки вперто стояли на своєму. Паша дозволив на перевіз лише короля з близькими йому людьми, а решті втікачів заборонив давати човни. Особливо тяжка ситуація при цьому була для українців; за них ніхто не клопотався, і вони залишились на призволяще. Балакали, що властиво, й шведів паша не пускає через українців — з помсти за їх раніші насоки на Очаків. Та часу ждати далі вже не було. Козацькі стежі, що оглядали степ, донесли про наближення погоні. Волконський із 7,000 москалів, виправивши свою помилку й відшукавши слід утікачів, доганяв їх біля Богу. Минув день і ніч у великій тривозі. Ранком 8 липня кинулися шведи грабувати човни турецьких крамарів, захопили потім кілька човнів і почали перепливати річку. Козаки й запорожці перепливали вплав, держачись за хвости й гриви коней. Погоня наближалася. Москалі догнали втікачів якраз у час переправи їх через річку, тоді, як їх ще до 900 люду було на цім боці. Запорожці окопалися й рішучо готовились до бою, бо знали, що помилування ім не буде¹). Наскочила нарешті погоня, й багато шведів москалі потопили та полонили; також із запорожців і козаків, кого лише захоплено, на місці повбивано. Врятувалися зо шведів лише ті, що, кинувшись у річку, в комиших пересиділи біду, а потім по відході москалів спокійно переправились на той бік Бога. Козаки врятувалися тим, що зараз же при наближенні погоні розсіялися по безпримітному степу, куди москалі не насмілилися ступити за ними в погоню. При переправі через Бог мало не сталося великої тяжкої негоди Мазепі: деякі з запорожців збурилися, хотіли захопити й видати москалям гетьмана, однаке їх намір було зведенено нанівець²).

¹⁾ С. Томашівський: „Із записок Каролінців“.

²⁾ Ibidem.

Переправившись із такими труднощами через Бог, подалися далі втікачі через пустельний акерманський степ до Бендер, наражаючися знову на всі труднощі подорожі, недостачу води, харчів, втому й безсоння. Два дні простояли під Очаковим. Сераскір через післанця запрошуав короля в Бендери. 1-го серпня (ст. ст.) прибули полтавські недобитки в Бендери. Тут довідалися, що цар Петро вже звертався до падишаха з проханням не приймати під захист гетьмана Мазепу й видати його цареві. Та падишах відмовив у цьому, покликуючись на музульманський закон, що каже давати захист усім тим, що його потребують. Цар також безустанно пропонував 600,000 талярів великому візиреві, щоб той сприяв видачі Мазепи. Звертався з пропозицією видати Мазепу й до короля Карла, коли хтів із ним помиритися за уступку королем шведських провінцій по Балтику. Король відкинув мир, осебливо роздратувався за вимогу видати свого спільнника гетьмана Мазепу.

У Бендерах хворість старого гетьмана після всіх пережитих негод і терпінь у дорозі, через постійний неспокій і побоювання за свою долю чимраз ступала далі. Гетьман не вставав уже з постелі й щодень упадав на силах. 22-го серпня 1709 року гетьман Мазепа вмер у шведському таборі біля Бендер¹). Урочистий, пишний похоронний обряд відбувся в приходській церкві у Варниці; звідсіль тіло Мазепи відправлено було до Галяцу й там у монастирі св. Георгія поховано²). В галяцькому монастирі поховали Мазепу в цегляному склепі, збудованому по самій середині церкви. Над ним у підлозі церкви було покладено надгробну кам'яну плиту з написом і гербом Мазепи; на тому гербі між інших емблем був зроблений і одноголовий орел³).

¹) Подається ще дата смерти гетьмана Мазепи 18 березня 1710 р. за молдавськими джерелами майора Калгальнічено (В. Антонович: „Молдавська свідчнія о мъстѣ погребенія и могилѣ Мазепы“. Кіевс. Стар. 1885 г. VII. ст. 501—505). М. Костомарів і М. Грушевський — 22 серпня 1709 р.

²) а) ibidem, б) А. Єнсен: „Родина Войнаровських у Швеції“. Зап. Н. Т. Ш. т. 92, ст. 181.

³) Шляхецький родовий герб гетьмана Мазепи, як відомо, «знаку „котва“», родової групи „корч“; одноголовий же чорний орел із хрестом на срібному полю віддавна обласним гербом земель був. Чернігівського князівства. Можливо, що таке з'єднання гербів мазепинського родового з обласними князівськими мусіло б натякати на високий стан гетьмана Мазепи, як володаря незалежного князівства руського. Треба пам'ятати, що з проектом такого князівства для Мазепи носився ще у свій час цар Петро I. Також і Орлик у „Виводі прав України“увесь час неухильно називає Мазепу князем, бажаючи тим підкреслити повну незалежності України ні від московського царя, ні від якого іншого державновладця. Також в окремому пакті договору зо шведами доводить гетьман Орлик у „Виводі прав України“, що ...Й. К. В. не могли ніколи присвоїти цей титул („князя України“—М. Б.) і герб („України“—М. Б.). Отже, очевидно, що державний герб України, якщо, можливо, не був ще вироблений, то принаймні проектувався. Не маємо, на жаль, повного опису нагробника Мазепи з зазначенням усіх елементів складного герба на ньому; згадується лише герб чернігівський, про з'єднання якого з „котвою“ висловлена згадка вище. В догадках далі можна припустити, що крім герба князівства чернігівського, у державний герб України входили ще й герби інших земель бувших українсько-русських князівств, що потім увійшли в склад гетьманщини, як це зазначено на урядовій „малоросійській печаті“ для України. Печатка ця „даро-

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

(роботи арт. мал. В. Масютина).

Про останні хвилини гетьмана Мазепи нічого тепер не відомо. Непевні відомості з легенд подають, начеб гетьман Мазепа попалив усі свої папери ¹⁾, боячись, щоб у лихій годині не постраждали через них його однодумці. Кружляли одночасно також і чутки про величезні скарби, заховані десь гетьманом ще в Україні ²⁾. Офіційні джерела вказують дійсно на великі суми грошей, як його персональні, так і військові багатства, залишені по смерті гетьмана. За ці гроші, головно за скарби військові, довший час були гострі непорозуміння між А. Войнаровським, небожем і спадкоємцем Мазепи, та Пилипом Орликом, що наслідував гетьманську булаву. Навіть від вирішення цих грошових непорозумінь і суперечок між двома претендентами в значній мірі залежав і самий вибір того чи іншого з них гетьманом.

Андрій Войнаровський, яко небіж і улюбленець гетьмана Мазепи, мав по смерті гетьмана одідичити всі його багатства та скарби. Полкові козаки домагалися, щоб Войнаровський одержав заразом і гетьманську булаву, тому що в числі гетьманської спадщини були й значні військові суми, щось із 180,000 дукатів ³⁾. Король же Карло XII, яко протектор українського гетьмана й війська, з-за молодості Войнаровського бажав гетьманську булаву віддати старшому й досвідченішому Пилипові Орликові ⁴⁾. Запорожці також радше піддергували кандидатуру найближчого співробітника гетьмана Мазепи Орлика, інш малознаного ім Войнаровського. Відбулася незадовго по смерті Мазепи козацька рада, і на ній під тиском переважної більшості запорожців і не без впливу, безумовно, короля, новим гетьманом України вибрано Пилипа Орлика.

По виборі нового гетьмана всі Мазепині скарби поділено. Деяку суму військових грошей та дещо з речей одержав Орлик, більша ж частина воєнного майна вкупі з персональною спадщиною Мазепи припала Войнаровському, частина ж грошей залишалася ще на боргу в короля, якому позичив Мазепа ще на початку еміграції їх 60,000 талярів ⁵⁾. Словом, із великих сум позички королеві, військових та приватних скарбів у сотні тисяч талярів, червінців і рикс-

вана" Петром I, отже певно, що витворена в часи Петра. На ній представлені герби земель бувших українсько - руських князівств: київського — архангел у блакитному полі, переяславського — срібна вежа у червоному полі, сіверського — золота стіна в червонім полі, чернігівського — згаданий одноголовий орел; до цього доданий ще герб обласний стародубщини — зелений дуб у червонім полі. Згідно з правилами сфрагістики на великій урядовій печатці зазначується переважно державний герб. Отже можливе припущення, що й "малорос. печатка" петровських і дальших часів повторювала державний герб України, витворений за часів Мазепи. Повний докладний опис гербів і геральдичних знаків на нагробникові Мазепи дуже б полегшив пошукування у цім напрямі.

¹⁾ Автор „Історії Русів“, хоч і не з великою симпатією відноситься взагалі до особи Мазепи, проте хвалить його за спалення ним таємних паперів. (Т. Попетика: „Історія Русів“).

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³⁾ Н. Молчановський: „Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы“. Київск. Старина 1903 г. Январь. Ст. 91.

⁴⁾ ibidem

⁵⁾ ibidem.

далерів можна судити, що маєткова спадщина Мазепи дійсно була велика.

Друга, менш приємна спадщина по небіжчикові Мазепі була гетьманська булава, уряд і провід над еміграцією. Крім двох, названих уже кандидатів А. Войнаровського й Пилипа Орлика, претендував ще на булаву й прилуцький полковник Горленко, також свояк гетьмана Мазепи по жінці¹). Козаки, як було сказано, спочатку бажали собі гетьманом Войнаровського, та коли довідалися, що Войнаровський сам старається уникнути гетьманства й більш цікавиться залишеними Мазепою скарбами, схилились до вибору на гетьмана Орлика, тим більш, що й король і запорожці, зрештою, рішуче стали підтримувати Орликової кандидатуру. Таким чином, гетьманська булава дісталась Пилипові Орликові майже проти його волі, як не раз він сам скаржиться на це в своїх листах²).

Новообраний гетьман Пилип Орлик 5-го квітня 1710 р. зложив у Бендерах присягу на гетьманський уряд³). 10-го травня того ж року⁴) вибір на гетьманство Орлика був затверджений королем шведським; у дипломі, виданому при тій нагоді запорожцям, король вихваляє вірність і мужність Орлика й рівночасно урочисто обіцює доти не складати зброї проти московського царя, доти боронити цілості границь України й боротися із спільними ворогами, доки український народ не здобуде давнішої волі.

При виборі Орлика гетьманом були уложені й ті знамениті статті, які лягли в основу нової конституції, що точно розмежувала права гетьмана, старшини й козацтва. В цій умові гетьмана з військом, старшиною й запорожцями висловлено, що попередні гетьмани запорозькі перебільшували свою владу, надавали їй характеру самодержавності й тим ламали стародавній лад, права й вольності військові.

Тепер же генеральна старшина й кошовий війська запорозького встановлюють розпорядки, що на них повинні зважати й новообраний гетьман і його наступники. Головні постанови цих статтів⁵) зводяться до того, що гетьман повинен піклуватись, опікуватися й захищати віру християнську-православну й не вкорінити ані таємно, ані одверто ніякої інакшої віри, особливо „зловір'я жидівського“. Одночасно повинен дбати гетьман про поширення освіти поміж вільними синами України. Далі — Україна із західнім кордоном по р. Случі, визначенім ще гетьманом Хмельницьким, назавжди повинна вважатися за самостійну державу під протекторатом короля шведського Карла XII та його наступників; шведські ж королі будуть обороняти права, вольності та кордони України. При замиренню шведів із москалями мусить Москва повернути всіх полонених українців та відшкодувати втрати, завдані українцям московським військом.

¹) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²) А. Єнсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

³) Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна. Львів 1924.

⁴) Ibidem.

⁵) „Конституція П. Орлика“. (Чтения Имп. Общ. истори и древностей. I. 1859).

У внутрішніх державних справах проектовано в цій конституції такі пакти й постанови, що обмежують собою значно владу особи гетьмана та дають початки вже чисто парламентарного устрою в Україні представництвом широких демократичних верств в уряді. Укладається лад головного, зверхнього уряду: при особі гетьмана постійно мають бути дорадчиками генеральні старшини й полковники, до того, з кожного полку в склад такої колегії вибиратиметься ще по одному козакові. Це мусіло б складати тіснішу Раду при особі гетьмана; і без загальної волі такої Ради гетьман не матиме права з власної волі щось починати, рішати чи чинити в справі державній. Крім цієї меншої Ради для рішення найважніших державних справ встановлює конституція ширшу Генеральну Раду, або народний з'їзд. Такі Генеральні Ради мають збиратися тричі річно — на Різдво, Великдень і Покрову в гетьманській резиденції. На цих Генеральних Радах мусять бути генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною й сотниками, вибрані від полків козаки „генеральні совітники“, а також висланці від запорозького війська; цих послів мають запорожці посылати по гетьманському ордонансу на призначений час. Право цих вибраних є критикувати діяльність гетьмана, виссити в його працю корективи, і він не повинен за це ображатись; одночасно всі посли мусять шанувати свого гетьмана, як свого старшого начальника. Покладається, що всі посади урядові в державі, чи то військові, чи адміністративні, мусять бути вибрані. Всякого роду злочинців має судити генеральний суд, а гетьман із своєї волі нікого не має права карати. Ні гетьман, ні козацька старшина не має права наряджувати на роботи козаків і людей посполитих, що не належать до їх урядів.

Для впорядкування державних військових скарбів відновлюється колишня посада генерального підскарбія; він має керувати мінами й усякого роду статтями, що належать до уряду військового. Полковими доходами мають відати вибрані полкові підскарбії. Касуються всякі посесії і стації для вдержування охочекомонних, компанійських та сердюцьких полків, що були тягарем для суспільства.

При складенню статтів конституції особливо дбалося про задоволення інтересів Запоріжжя, очевидно, під тиском переважної чисельно більшості запорожців на еміграції. По закінченні війни мусів би був подбати гетьман, щоб покасовано було фортеці, побудовані московським урядом на запорозьких землях. Місто Трехтемирів зо шпиталем для немічних, старих і покалічених козаків із перевозом на Дніпрі мав би відійти до Запорізької Січі; міста Переволочна, Келеберда й млині по ріці Ворсклі мали зостатися в руках низового війська; Дніпро з усіма рибними промислами на всьому протязі від Переволочної до Очакова мав би належати виключно до запорозького війська.

Ці всі статті конституції, як і присяга гетьмана Орлика, були також затверджені шведським королем Карлом XII, якою протектором українців.

Так перші українські політично-воєнні емігранти, намагаючись у недавній фізичній боротьбі здобути зовнішню незалежність для

своєї батьківщини, і на вигнанні в чужині намагалися упорядкувати її внутрішні державні справи. Обмежуючи в багатьох пунктах владу свого гетьмана й втягаючи до державних інтересів широкі кола народної демократії, думали емігранти справу визволення України зробити справою загальною, щиро-народною.

І новий гетьман Орлик, у відміну від свого попередника гетьмана Мазепи, розумів, що час і обставини вимагають поставлення справи визволення батьківщини в усю широту; розумів, що у великій національній боротьбі він сам, яко голова й провідник руху, має бути все ж лише виконавцем і виразником тих ідей і прагнень, що їх висловлюються найсвідомішими національно верствами українського народу.

II.

Збройна чинність української еміграції.

З перших же часів перебування на еміграції надіялися Мазепинці на скорий поворот до батьківщини; вигнання своє з України і притулок у чужині, в Туреччині, вважали за тимчасові, яко переходовий етап у напруженій, затяжній боротьбі за волю. У весь час жили українські емігранти живими надіями, що внедовзі, за допомогою чужої сили, знов збройно виступлять вони на боротьбу з Московчиною й ізвільнити рідні землі від ворожого посідання. Найбільше надій покладалось еміграцією на Туреччину, що весь час перебувала в неприязних відносинах із Москвою. Вірилося, що король шведський Карло XII докладе всіх старань, щоб підняти турків на війну з московським царем, і тоді в новій воєнній завірюсі вдастися й емігрантам повернутися в Україну та відновити боротьбу. Надії ці української еміграції найбільш піддержував король Карло XII; він зосвився енергійно з турками, підштовхував їх на війну, справляв і хана кримського допомагати козакам; та через зміни, що відбувалися тоді в царгородськім дворі, справа всіного походу весь час гальмувалася. Турки з походом вагалися й навіть не видавали обіцянних запорожцям грошей, і щойно восени привезено до короля цю допомогу; король тоді закликав запорожців одержати гроші. Справа з утягненням турків у війну проти Московчини з цього часу налагоджувалася і поступала. Восени 1710 року вироблено було проект інтервенційного пляну. Згідно з цим пляном мусів би був гетьман Орлик вкупі з запорожцями й за допомогою кримського хана рушити в Україну; Орлик із кримським ханом уложив і відповідну умову.

Хан брав на себе обов'язок заховувати єднання з військом українським—козацьким і запорозьким так, як давніше було уложенено єднання між гетьманом Богданом Хмельницьким і ханом Іслам-Греєм. Татари зрікалися всяких претензій щодо панування над українськими землями й козаками; татари з наказу турків мусіли лише допомагати українцям у війні за визволення з-під Москви. В час воєнного походу рішучо мав заборонити хан татарам брати ясир з українських околиць та руйнувати церкви.

Емігранти задавались при цім думкою визволити з-під влади Москви разом із Гетьманчиною й Слобідську Україну й прилучити її до Гетьманщини; у випадку ж невдачі з цим, принаймні, дати мо-

жливість слобідським українцям виселитись до Гетьманщини. Плянувалося також розпочати діло одразу на правому й на лівому березі Дніпра.

Після складення цих умов Отоманська Порта оголосила війну московському цареві, й Орлик із запорожцями та в союзі з татарськими ордами — Білогородською й Буджацькою, на чолі з сином кримського хана,—рушив у Правобережну Україну; з Орликом ішли ще ватаги поляків, прихильників короля Станіслава Лєшінського, що служили при шведському королеві. Сам хан кримський зо стотисячною татарською армією рушив на московські володіння, сумежні з Україною.

Не встановлено ще докладно, яку саме бойову силу з емігрантів—козаків і запорожців — посадав Орлик на початку походу. Григорій Орлик, син гетьмана, пізніше зазначує, що кількість козаків із Орликом при вступі в Правобережну Україну, була в 60,000¹⁾. Викликає великий сумнів, щоб дійсно козацько-запорозька армія могла складатися з таких великих сил, з огляду на невелику порівнюючи кількість військових емігрантів-українців. Скоріше можна припустити, що цих 60,000 складали загальну збірну армію під командою гетьмана Орлика й сина кримського хана. В число цих збройних сил входила напевно й невелика кількість українців-емігрантів і польські військові відділи. Головна ж сила Орликового війська, треба думати, складалася з татар. Якщо взяти на увагу невеликість цих татарських орд — Буджацької й Білогородської — та що й сам хан кримський виступив лише зо 100,000-ним корпусом, то кількість загальної інтервенційної збройної сили, веденої гетьманом Орликом, уявляється правдоподібною. В акті шведського державного архіву зазначено, що гетьман Орлик вступив в Україну з армією в 6,000 людей²⁾. Пізніше по невдалому поході в Україну сам гетьман Орлик у листі до шведського короля згадує, що в Україні в нього було більш, як 16,000 козаків війська запорозького, окрім козаків і міщан правобережніх полків³⁾. Ця цифра в 16,000, очевидно, склалася з тих козаків і запорожців, що приєдналися до основного еміграційного українського війська вже в Україні; самих же емігрантів запорозьких і козацьких, безумовно, виступило з Орликом менше.

Наперед свого війська вислав Орлик гетьманські універсали до українців по обидва боки Дніпра, закликаючи їх повстati проти московського уряду. Послав також Орлик листа й до гетьмана Скоропадського з закликом повстati з ним заодно проти Москви, спорудити в Україні вільну, ні від кого незалежну Річ Посполиту, зазначаючи, що інакше попаде вітчина в таку неволю й руїну, що

¹⁾ Григорій Орлик у „Мемуарі до Й. В. Короля Франції й Навари“ від 12.II. 1741 р. пише: „З початку 1711 р., коли Порта оголосила війну цареві, мій батько поновив старий договір вічного союзу між козацькою нацією й татарами... Згідно з цим договором їх армії під командуванням ханського сина й моого батька (кількістю козаків було 60,000) вступили в Правобережну Україну, тоді узурповану царем“...

²⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“. II. Акт шведського державного архіву. Стара Україна. Львів 1924 р.

³⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

майбутні покоління жахатимуться, пригадуючи долю своїх предків. Запевняв при цьому гетьман Орлик, що не має він своїх власних інтересів у цій справі, що — „якщо вас — писав Орлик до Скоропадського — зупиняє знак, який я ношу тепер, то будьте певні, що я на користь загального добробуту передам його вам, як старшому”¹). Орлик переконував гетьмана Скоропадського, щоб той не вірив, на че Порта Отоманська хоче панувати над Україною, запевняв, що Порта, король шведський і хан кримський уже вмовились між собою, щоб Україна ні від кого не була залежною васально, але на віки стала державою самостійною, вільною.

Та цей гарячий Орліків заклик не зробив відповідного враження на Скоропадського, вірного Москві. Гетьман Скоропадський вислав проти Орлика на правий беріг Дніпра військо на чолі з ген. осавулом Бутовичем; сам же Скоропадський із генералом Бутурліним пішов на зустріч ханові. Мало поділали численні універсали гетьмана Орлика й на населення Лівобережжя зо зрозумілої причини страху перед повторенням недавно ще пережитого терору Москви.

Інше враження зробили Орлікові універсали на Правобережжі. Міщани Канева, Черкас, Мошнів та мешканці інших міст, також коозаки полків корсунського, гуманського та білоцерківського, з радістю вітали Орлікові заклики до боротьби з Москвою, що дала вже відчути українцям свою тяжку руку й на Правобережжі. Правобережжя більше піддалося впливові Орлікових закликів. Міщани й коозаки м. Києва також не залишились байдужі до Орлікових універсалів та до акції емігрантів: вони мали велику охоту підтримати Мазепинців у їхній боротьбі з Москвою. Взагалі в усій Правобережній Україні похід еміграції учинив великий розрух і підніс надії на визволення. Син полковника богуславського, прибувши до Києва, сповіщав, що мешканці рвуться до Орлика²).

Похід еміграції в Україну започаткувався бойовими успіхами. Ген. осавула Бутовича, висланого проти Орлика, було розгромлено, а його самого полонено. Справа еміграції стала певнішою й пішла далі ще ліпше. Після перемоги над військом гетьмана Скоропадського пошана до сили емігрантів в українців збільшилась: насамперед Правобережжя ще більш підбадьорилось і цілими масами приставало до Орлика; міста піддавалися йому одно за другим без бою. Воєнна міць Орлика під час походу в Україну значно збільшилась³). Під заряд гетьмана Орлика піддалися полки — чигиринський, гуманський, тарговицький, корсунський, кальницький, богуславський, канівський і кілька сотень полку білоцерківського. З цього видно, який великий успіх мав гетьман Орлик в Україні в початках походу. Московські залоги уступали з України чим далі, і скоро

¹) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці”.

²) Ibidem.

³) Гетьманів син Григорій Орлик пізніше в мемуарах до французького короля зазначив, що в час походу Орлика в Україну первісні сили його збільшилися на 50,000 чоловіка. (Іл. Борщак: „Орлікіяна”. Мемуар для Й. В. Короля Франції й Навари”. Хліб. Укр. 1922 р., кн. IV, ст. 368).

в руках царських залишилась одна Біла Церква та деякі містечка білоцерківського полку.

Орликіві війська, звільнивши Правобережжя від московських залог і від козаків гетьмана Скоропадського, обложили Білу Церкву. При цій облозі головно помітні своєю чинністю татари й січовики з кошовим Гордієнком на чолі. Запорожці чинили дуже енергійно; вони встигли вже бути забрати нижчий город, побудувати там шанці й готовились до здобуття замку у верхньому городі. Замок боронили москалі під командою бригадира Анненкова з білогородськими козаками. Та несподівано щастя успіху почало відвертатись від емігрантів. Обложеним у Білій Церкві вдалося зробити вилазку вночі, напасті на запорозький табор і вибити їх із нижнього городу. Орлик примушений був відтягнути свої відділи від обложеного міста.

Після відступу з-під Білої Церкви в гетьманових Орликівих військах почалось велике безладдя. Поляки в команді Галецького, що були у війську козацькому, відійшли самовільно на Полісся. Найбільше ж біди натворили татари. Вони також покинули Орлика й розсипались загонами по Україні за ясиром. Через таку зраду татар примушений був Орлик відійти нашвидку зо своїми козацькими військами аж за Дністер. Власне, ця зрада завжди непеаних диких і свавільних татар увесь інтервенційний похід гетьмана Орлика звела до страшної катастрофи. Татари своїм союзом і допомогою завели цілком у надіях українську еміграцію; своєю зрадою й нечуваним плюндруванням України вони не лише спричинились до повного відвороту еміграційних сил знов за межі рідної землі, а й залишили по собі нову страшну руїну в Україні та прищепили навіки сумну славу до всього походу.

Син кримського хана, що був на чолі татарських орд в Орликівій армії, несподівано залишив Орлика й подався до Богу. Гетьман Орлик кинувся за ним, просив, благав спинитися, чи бодай залишити йому частину татар, принаймні, хоч 10,000; ханський син Султан начеб обіцяв, але слова свого не додержав. Мурзи й інші татарські ватажки, не зважаючи на умову з ханом, розпустили свої чамбули по всій Правобережній Україні й почали плюндрувати. Орлик у пізнішому листі до шведського короля¹⁾ всю вину в невдачі походу складав на татар та описував, „яких жорстокостів, про які й не чули під місяцем“, допустились татари в Україні. Вони палили й усяким чином сквернили церкви, глумилися над образами, топтали св. дари, насилували дівчат-підлітків, мордували чоловіків та жінок, яких поперед мечем, вогнем та грабуванням позбавили вже всього добра. Страшний образ руїни змалював Орлик у цьому листі; він каже — „на всьому обшарі від Дністра до Росі вони (татари — М. Б.) нахапали кілька тисяч духовних, мирян, козаків, посполитих, жінок і дітей і погнали у свої білогородські, буджацькі й ногайські житла; вогнем і мечем спустошили весь край від Росі до Тетерева та до Дніпра; у полках білоцерківськім та канівськім знишили міста й мі-

¹⁾ З листа гет. Орлика до шведського короля. (М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“).

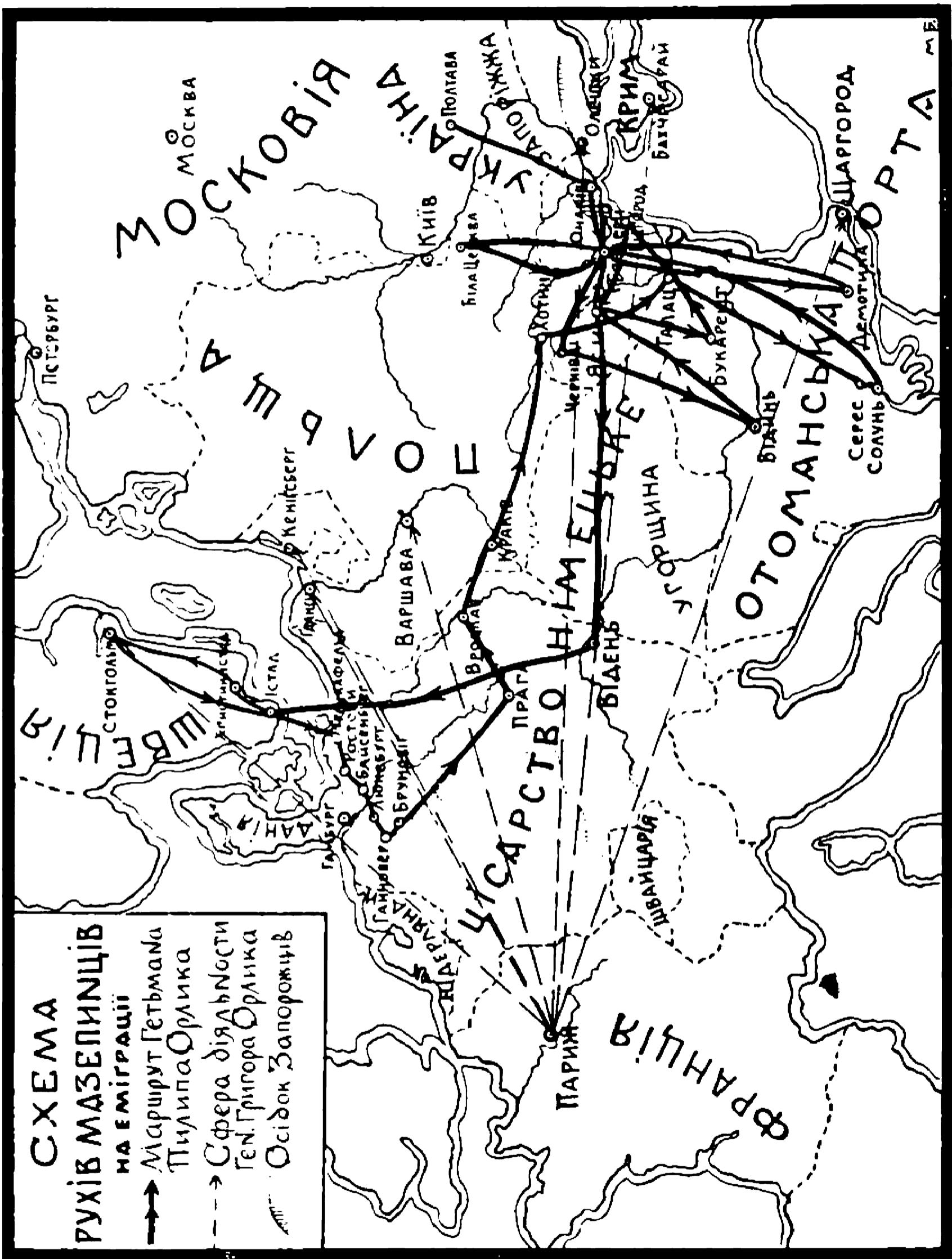
СХЕМА РУХІВ МАЗЕПИНЦІВ НА ЕМІГРАЦІЇ

- на еміграції**

→ Маршрут Гетьмана
Пилипа Орлика

→ Сфера діяльності
ген. Григора Орлика

→ Осідок Запорожців

стечка, а немовлят, що були неспосібні, як ясир, кидали у воду або розрубували пополовині¹). Найяскравішим зразком дикості й нестриманості союзників-татар з'являються нелюдські вчинки Дзяунбяя, татарського ватажка, що розпоношився зо своїм відділом у с. Германівці. Не зважаючи на охоронні грамоти гетьмана Орлика, київського воєводи, а то навіть і самого хана чи Султана, татари чинили в цьому містечку такі звірства над населенням, що, як пише сам Орлик, — „трудно пером описати їх”. Дзяун-бей упросився в Германівку, як приятель, та спалив потім місто зо всіма церквами, більш, як 5,000 мешканців сусідних сел, що шукали в місті захисту, погнав у ясир, дівчат насилували й потім кидали в огонь. Мало не 50 немовлят було відірвано від матерніх грудей і кинуто в огонь, або роздерто, або розбито об мур. Ніхто з татар не узгляднув жадних заходів українців, навіть самого гетьмана Орлика, що стрався припинити бузувірство. На Орликові закиди й на вимогу його припинити погром України, візир султанський не лише не допоміг, а навпаки, заявив, що татарам дозволено на попіл повернути міста, містечка й села та брати ясир на обшарі від Росі до Тетерева й Дніпра через те, що цей край — у сусідстві з Києвом і Білою Церквою, значить, в такій же мірі є ворожий татарам, як і ті міста.

Коли татари з-під Білої Церкви розсипалися загонами й почали нищити землі на Правобережжі, українці з цих місць, що пристали були до Орликового війська, почали покидати гетьмана й розбігатись. Орлик пише, що татари, як бігли назад, розсипалися були по трьох полках — кальницькому, гуманському й торговицькому, а трохи по брацлавському й корсунському та вчинили також і тут руйнацію неповинного народу. Все було зруйновано, пограбовано, спалено, народ загнано в неволю і „тільки одно місто Гумань — як каже Орлик — зо своїми околицями лишилося плакати по біді, яка скоїлась на Україні²). Велика ще недавно воєнна Орликова потуга через зраду татар умент розтанула. Ледве чи й 3,000 козаків³) зосталося при Орликові з тих, що до нього недавно пристали. „Не тільки міщани, але й козаки — пише Орлик, — що в цих полках мали свої хати та родини, як довідалися про ворожі вчинки татар, розійшлися від мене, плачуть по втраті своїх родин, братів та приятелів⁴). Так закінчилася крахом воєнна акція гетьмана Орлика в Правобережній Україні.

На лівому березі Дніпра другій інтервенційній армії на чолі з ханом кримським також не поталанило. Хан, щоправда, рушивши на Слобожанщину, також спочатку мав успіх. Українське населення прихильялося до татар; хан узяв місто Сергіївське. Московська залога не мала сили боротися проти татарської сили; мешканці Сергіївського піддалися татарам і видали їм у неволю москалів. По опануванню цього пограничного міста ханска орда вступила в Слобідську Україну. Та все ж хан не наважувався йти в самий осере-

¹) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²) *ibidem*.

³) *ibidem*.

⁴) *ibidem*.

док Гетьманщини, а довгий час товкся з ордою біля містечок і слобід, що були на пограниччю з володіннями татар. А потім, не осягнувши якихсь значних воєнних наслідків зо свого виступу, хан несподівано повернув із ордою назад. По відвороті хана знову запанував жорстокий московський терор на пограниччі Слобожанщини з татарами; москалі мстилися над українським населенням за ворожі виступи проти них і за прихильність до хана.

Тих із слобожан, що масами приставали до татар, хан відправив був до міста Вольного, щоб потім розселити їх на порожніх степах кримських володінь. За ордою татарською в час її відвороту погнався полковий суддя полтавський Петро Кованько; він відбив від татар українців та пригнав їх до Полтави; тут над збегцями учинено було сувору екзекуцію. За те, що захоплені Кованьком у татар слобожані хотіли оружно відбиватись від козацької погоні, їх „за зраду цареві“ та за те, що насмілилися піднести зброю „на воїнів царських“¹), жорстоко покарано. Десятого з полонених по жеребку засуджено на кару смерти, а решту, зібрали всіх із їх родинами, відправлено до Москви, щоб згодом звідтіль розіслати на заслання. Те саме було учинено й із мешканцями міста Сергіївського, що піддалось було татарам.

Отже, зрада татар звела нанівець усі початкові успіхи, усі надії еміграції української при інтервенції в Україну, а сама Україна, особливо Правобережжя, розплатилася за свою співучасть у поході емігрантів страшною руїною краю й полоном людей.

Орлик, як видно з його листа до шведського короля²), тяжко дратувався невдачею й ізрадою татар. Найбільш боліла його доля неповинного люду, загнаного татарами в неволю. Засилаючи свого листа до Карла XII, гетьман просив короля прийняти до серця плач нещасної України й клопотати у падишаха за якусь покуту татарам за біду, наведену на Україну, та визволити ясир, загнаний із краю. Король виконав Орликове прохання. 31-го липня 1711 р. видав падишах наказа до бендерського сераскіра паші знайти, зібрати й передати Орликові всіх невільників українських, яких буде зібрано з території, під владної паші і яких було взято татарами у минулій недавній їх похід в Україну.

* * *

Гетьман Орлик із емігрантами—запорожцями й козаками—знову по невдалому поході відступив у турецькі володіння.

Незабаром знову по намові шведського короля Карла XII турецький султан Ахмед III оголосив війну цареві Петрові I, і з великими бойовими силами рушив на Московщину. Та війна для царя виладала начеб щасливою напочатку. Московському війську вдалося відтиснути турків аж на їх власний терен і там провадити далі воєнні операції. Дедалі цар Петро, захоплений удачею, необачно загнався зо своїм військом на р. Прут. На цьому місці щастя воєнне

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ ibidem.

його зрадило. В липні 1711 року відбулося знане в історії „Прутське діло”. Військо московське на Прutі було оточене величезними масами турецького війська, і цар попав у безвихідне становище.

Між турецькими військами, що обложили на Прutі москалів, були й козацькі та запорозькі відділи¹). Таким чином українська еміграція в слушний час ще раз активно й збройно виступила на боротьбу з Москвою, на цей раз уже з новими союзниками—турками. І знов в української еміграції піднеслися й оживилися надії на краще майбутнє. Велика могутня музульманська сила, що підпирала їх, готова була доконати свого останнього успіху в змаганню з ворожою Москвою; цар Петро, сбложений на Прutі, здавалося, був уже в турецьких руках; козаки стояли вже близько своєї мети — зламати останній опір Московщини у великому ділі свого визволення. Здавалося, що невдача інтервенційного першого походу в Україну мала нарешті винагородитися зламанням московської сили над Прутом. Та й на цей раз надії завели емігрантів.

Турецький великий візир не довів до полону московського царя. Московську справу врятували на цей раз гроші й обіцянки грошей, які у турецьких вельмож завжди були у своїй ціні понад усе. За гроші великий візир заздалегідь подав згоду помиритися з царем на всяких умовах, які йому побіджений цар запропонував.

Гетьман Орлик сподівався, що через безвихідне становище царя можна буде запропонувати йому (і він на це пристане) вигідні умови щодо України: — цар мусить зректися всяких прав на Україну. Та підкуплений візир випустив царя з військом на досить легких²), хоч і не почесних для царя, умовах. Українську справу згадано в цих умовах дуже неясними словами; й одна і друга сторона потім тлумачили ці слова по-своєму. Згідно з умовою між москалями й турками, цар брав на себе обов'язок не вмішуватись ані в справи Польщі, ані в справи козаків і не турбувати їх³). Українські емігранти тлумачили, що на основі такої умови Москва мусить уступитися з України по обох боках Дніпра; московський же уряд доводив, що такі слова умови не накидають йому цього обов'язку.

Так закінчилася збройна боротьба проти Москви першої української еміграції. По полтавському розгромі Мазепинці спромоглися ще двічі виступити збройно, спочатку в союзі з татарами, а потім із турками. Збройна боротьба ця проти Москви українською еміграцією розпочалась невдалим походом в Україну, і завершилася також невдалим і неясним для українців Прутським миром.

¹) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

Про це згадує також і Григорій Орлик у своєму мемуарі до французького короля. Він пише: „Відомо, як великий візир, не без допомоги армії козацької, оточив царя зо всіма силами“... (Мемуар до Фр. кор. Хліб. Укр. 1922-3, кн. IV, ст. 369).

²) М. Грушевський: „Ілюстр. історія України“. Віденсь 1921, ст. 385).

³) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

III.

Політична діяльність української еміграції.

По Прутському замиренню Мазепинці починають енергійно працювати на розрив між Туреччиною й Московщиною. Хоч як неясно було формульовано ту Прутську згоду, хоч як кожний по-своєму—москалі й турки—могли тлумачити її пакти у власних інтересах, для еміграції одно було ясно — найбільш пошкодженою є справа визволення України. Лівобережжя фактично залишилося на ласку й неласку Москви; та й із віддачею Правобережжя цар не поспішався. А головне, Прутська умова усуvalа Мазепинців від політичної діяльності на рідній землі, позбавляла їх можливості впливати на розвиток визвольної акції, вести в ній провід, що для Мазепинців було головним завданням. Примушенні й після замирення турків із москаллями перебувати на чужині Мазепинці, відірвані від рідного терену батьківщини, позбавлялися можливості розвивати, поширювати, поглиблювати в гущах українського народу ідею незалежної суверенної української держави, що відтепер стає головним, ясно усвідомленим завданням української еміграції. Українській еміграції насамперед необхідно було справу українську зрушити з мертвої точки, на яку заганяв її Прутський мир, викликати знову воєнну завірюху і в її бурі з'явитися знов в Україні активними чинниками великого діла визволення, або розбурхати, принаймні, заінтересованість у своїй справі інших держав, поставити цю справу живою на кону європейських політичних дій і тим утоптати певний шлях для осягнення в слішний час своєї остаточної мети.

Опираючись на неясність умови Прутської щодо України, Орлик намагався свою власну інтерпретацію відповідних пунктів нав'язати туркам, а цим самим викликати їх знову на непорозуміння з Москвою й на війну. Тому вже в грудні 1711 р. від імені гетьмана Орлика й козацтва до султанської столиці виряджено було посланців, що мали завданням подвигнути на нову війну турків. Посланцями вибрано людей із значної старшини—полковника прилуцького Дмитра Горленка, генер. суддю Клима Довгополенка, генер. писаря Івана Максимовича, ген. осавула Грицька Герцика та репрезентанта Запорізької Січі й низового козацтва кошового Костя Гордієнка. В інструкції, наданій посланцям від гетьмана Орлика в місті Бабі, наказується, головним чином, висвітлити туркам і приєднати їх до емігрантської думки, що Прутська умова поклада на москалів обов'я-

зок звільнити від окупації Україну обабіч Дніпра. Це був головний, центральний пункт інструкції посланцям; цим пактом надіявся Орлик викликати непорозуміння між Царгородом і Москвою. Загалом же, гетьманова інструкція посланцям до Царгорода була обширна й докладно та ясно подавала їм програму виступу на султанському дворі. Дякуючи спочатку, згідно з інструкцією, Сіятельній Порті від імені війська запорозького і від усієї України за допомогу у визвольній війні від пекельного московського ярма, домагаючись далі відповідних заряджень Царгороду про виведення москалями з України своїх військ, віддачу фортецій, повернення всіх полонених і заложників та відшкодування всіх втрат, понесених українцями у минулу війну, — мусіли посланці козацькі найбільш налягати на втлумачення й прищеплення туркам думки про свободу й незалежність усієї української території.

„На москаля, — сказано в інструкції — котрого примушено зреktися України навіки, нехай буде покладено обов'язок вивести за наші кордони його військову силу... Нехай буде зазначено, що Україна з обох боюків Дніпра з усім військом запорозьким і з усім народом українським на вічні часи признається незалежною від усякого околичного панування. Хоч козаки бажають і надалі бути у братерстві й у приятельськім єднанні з державою кримського хана, але ніхто, з якого б не було приводу, не може жадати васального панування над Україною, а тим більше брати податки з народу українського. Ніхто не може зайняти фортець, які кидає військо московське, ні будувати на українській землі другі”¹⁾.

Далі в інструкції ще докладніше розвивається думка, що Україна не лише від московської, а й ні від якої іншої держави залежною бути не хоче, що вона з Кримом і Портою бажає жити в добросусідських відносинах, як то зазначено в попередніх умовах із ними, що в усіх внутрішніх справах вона керуватиметься виключно власною волею, що ані Крим, ані сама Порта не може претендувати на панування над нею, що козаки знаходяться під протекторатом короля шведського, і це лише може сприяти до приязні між Туреччиною й Швецією у спільній боротьбі їх з Московщиною.

Акцію української еміграції енергійно підтримували хан кримський і посол французький при турецькому дворі; це, власне, через те, що вони підpirали шведського короля Карла XII й скиляли Туреччину до ворожих виступів проти московського царя ще восени 1711 року.

У турецькому Дивані повстали знов вагання; козацькі посли, здавалося, стояли на дорозі до успіху; вони підрочували турків на удачу у війні з царем Петром і запевняли, що вся Україна готова знову повстати проти Московщини. Сам султан Ахмед III прихильявся до війни з царем Петром і приймав козацьку справу особливо близько до серця. Начебто ще восени 1711 р. султан, бувши незадоволений, що москалі не виконують умови й не виводять своїх військ із теренів України, говорив, що не погодиться з царем, поки не відніме в нього всієї землі козацької. І тепер мали емігранти українські в султана найбільшу піддержку. Та проте більшість високих дер-

¹⁾ Цитовано за М. Костомаровим (М. К. Мазепа й Мазепинці).

жавних достойників турецьких, як великий муфтій, а головно бувший і новий великий візирі, ставились рішуче проти війни. Особливо великий вплив у справі замирення з Москвою мав тогочасний великий візир, що властиво заправляв усією тодішньою політикою Туреччини. Обдарований московським золотом¹⁾, він прихилявся до згоди з Московщиною за посередництвом посланців англійського голяндського, що держали тоді руку москалів. Отже, зрештою, Діван ухвалив таки згоду з Москвою. У згоді цій прийнято московську інтерпретацію пунктів, дотичних України—цар мусить уступитися з військом із Правобережної України, окрім Києва й Запорозької С:чі; Україна ж Лівобережна залишається під Москвою. Найбільш допомогло цареві при осягненню ним згоди з турками те, що він ще року 1710 очистив і віддав їм Озів та скопав фортецю в Таганрозі, чого давно домагався султан. Це, очевидно, побіч грошей, вдалося висунути московським політикам на перший плян і висвітлити, як особливу приязнь царя до властиво турецьких інтересів. Нову згоду зложено у квітні 1712 року.

Згода Туреччини з Московщиною дуже розтурбувала козаків-емігрантів, бо нею гасилась і розвіювалась їх надія на визволення батьківщини. Мазепинці відтепер остаточно позбавлялися можливості вирвати з-під московської руки Лівобережжя; у майбутньому залишався їм сякий-такий захист лише у трьох полках Правобережжя, та й то ще поки зайнятих московським військом.

Гетьман Орлик відклинувся на цю згоду листом до великого візиря й доводив, що Україна не може існувати без Києва, а Київ без України, що Київ має для всього українського народу значення святого міста, як місця, де прийнято християнську віру, де заснувався центр просвіти української молоді; намагався довести, що Київ потрібно залишити під гетьманським урядом, бо інакше москали, командуючи Києвом, командуватимуть і всією Україною.

„Від Правобережної України — писав Орлик — москаль уже давно відчурався, залишаючи її пустелею. І якщо цю пустелю тепер віддається козакам, а ціле залюднене Лівобережжя залишається під Москвою, то це не є визволення”²⁾.

Згадує гетьман Орлик, що не лише всі його попередники з військом запорозьким намагались визволити з-під кормиги московської лівобережної України, що біжче лежить до Московщини, а й сам гетьман Мазепа сполучив зброю війська запорозького зо зброєю короля шведського й віддався з ним під протекцію Порти не через що інше, як на те, щоб побачити незалежною всю Україну³⁾. Орлик благав візиря, з усієї сили пильнувати, щоб Порта задля слави свого імені та для власного свого забезпечення допомогла визволити з-під московської держави Україну всю, з обох боків Дніпра з її головним містом Києвом.

Та вже ніякі заходи емігрантів—ані прохання гетьмана Орлика,

¹⁾ М. Грушевський відмічає, що підкуп великого візиря коштував москаліям 100.000 червінців. (Ілюстр. історія України. Віденський 1921).

²⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³⁾ Ibidem.

ані діяльність висланців козацьких у Царгороді не могли вплинути на зрушення згоди між Туреччиною й Московщиною. Зручність дипломатів московських при Дивані, особливо підкупливі золото царя, вплинули на турків переконливіше, ніж аргументи й прохання емігрантів українських. Дві державі замирілися, пильнуючи переважно своїх інтересів, залишаючи без уваги справедливі домагання обездоленої української еміграції.

Щоправда, і ця нова умова згоди й надалі зasadничо порушувалася москалями; цар Петро продовжував насильне переселювання українського люду з правого берега Дніпра на лівий; близько чотири роки, від 1711 починаючи, переганяли московські солдати українське населення за Дніпро й щойно з кінцем 1714 р. віддали полякам Білу Церкву та подалися за Дніпро. Та все ж емігранти були вже без силі викликати нове серйозне загострення відносин між Царгородом і Москвою.

Однаке, не зважаючи на занадто скрутну полігичну ситуацію, українські емігранти не залишають цілковито своїх надій; дедалі напружають усі свої сили, щоб справа визволення України не заглухла ані на рідних теренах, ані на міжнародному форумі. Гетьман Орлик бере на свої плечі тяжке завдання висунути справу України та її правні домагання на європейський політичний кін, вживає всіх можливих в умовах еміграції заходів, щоб здобути для України прихильну їй опінію політичного світу, маючи на увазі, головним чином, спростувати закиди московської дипломатії в бажанні українських емігрантів - Мазепинців нашкодити інтересам християнського світу. Орлик старається вияснити європейським державам, що справа визволення України та її усамостійнення є для них не тільки нешкідливою, а навіть корисною.

Зараз же по уложеню згоди між Туреччиною й Московщиною гетьман Орлик пише 4 квітня 1712 р. „Маніфест до європейських урядів“.

„Во ім'я Отця і Сина і св. Духа — голосить той маніфест — володарі, ревніві до своєї репутації й слави, підвержені більш, ніж інші люди, взору й осудженню суспільства, тим самим вважають себе відповідальними перед цим суспільством за своє поводження й свої демарші, хоч з другого боку, лише Господу Богу вони здають справу за свої вчинки. В цьому розумінні ми вважали за необхідне поінформувати короля, князів, республіки й інші християнські держави відносно мотивів, які привели нас в Оттоманську державу і примусили піднести нині зброю проти московського царя, не маючи жадного сумніву, що цей демарш не буде зле інтерпретованій деякими людьми, назіть тими, хто не знає справедливости нашої справи, або хто попереджений штучними вигадками наших ворогів“¹⁾.

По угрунтуванню свого права й мотивів відносно свого виступу в імені України перед європейськими урядами, Орлик далі в маніфесті пояснює причини, що примусили його піти слідами гетьмана Мазепи, тому що —

....це природне право визволити себе від пресії й працювати, щоб встановити те, що несправедливість і переможна сила у нас відібрали: всі знають, як ми трактувались московською державою“.

¹⁾ Цитовано за Іл. Борщаком — „Орлікіана“. Хліб. Укр 1922-3 р. VII—VIII.

За цим іде короткий перебіг історії приолучення України до Московщини, де, головно, підкреслюється, що гетьман Богдан Хмельницький

„добровільно, не будучи ніким примушений, підчинив руський народ і козацьку націю цареві”

і що цар урочисто підтвердив клятвою охороняти під своєю протекцією козацьку націю й руський народ. Підкреслюється також далі в маніфесті, що по смерті гетьмана Хмельницького московська держава порушила різними способами закони й вольності козацької нації, підтвердженні нею ж самою. Особливо натискається на незаконні вчинки царя Петра щодо України; закидається йому, що він хотів закріпостити в рабство вільний руський народ, що бажав він переворити вільних козаків у регулярну армію, порушити козацькі закони й вольності, викорінити навіки запорозьку армію.

Пояснюється далі, що гетьман Мазепа,

„щоб захистити права своєї батьківщини, щоб охоронити запорозьку армію”,

віддався під протекцію шведського короля, як зробив це у свій час і попередник його гетьман Богдан Хмельницький, що з'єднався також з шведським королем Карлом X задля визволення батьківщини від польського ярма.

„Козацька нація—голосить маніфест — стогне під тиранським яром Москви, починаючи від сумної баталії під Полтавою, і прагне лише того, щоб добитись своєї волі”.

Далі гетьман Орлик висвітлює в маніфесті причини своєї згоди прийняти при нинішній дуже важкій, поважній, і навіть небезпечній коньюнктурі гетьманський знак, щоб „у громадських інтересах нашої улюбленої батьківщини” і запорозької армії управляти Україною. Зазначається при цім, що гетьманство прийнято ним лише під тією умовою, що король шведський загварантуює козацькій нації допомогу й захист її прав перед москалями, що це король оголосив урочисто, та що він не положить зброї й не ввійде в ніякі перемови з Москвою без участі в цьому самих українців.

Орликів маніфест до європейських урядів висвітлює докладно стосунки України з Туреччиною й пояснює причини єднання їх, що особливо важко було під ту хвилину роз tłumачити „християнським” урядам, якіувесь час відносились до музульманської Порти з недовір’ям. Маніфест запевнює, що

„ані амбітність, ані щирість, яку маємо до нашої дорогої батьківщини, не могли нас примусити зробити щось противне християнській нації”.

При цім згадується, що султан запевнив свободу України таким гонорабільним і таким авантажним для християнської нації договором, що подібного міністри Порти не знайшли у своїй історії. Цим одночасно відпираються закиди москалів емігрантам - Мазепинцям, що вони начеб віддались під турецьку протекцію для того, щоб отуречити український народ, і що начеб, воюючи Україну, цар виконув велике християнське діло. Орлик у маніфесті пише —

„султан запевнив нас, що він не має ніякого наміру ні завоювати, ні приєднати до свої держави Україну, але візстановити в цій державі її стару конституцію з власним урядом, щоб зробити бар'єр між Оттоманською державою й володіннями московського царя, тому, що їх сусідство було приводом великих і кривавих воєн; таким чином, коли ми появляємося спочатку поруч із оттоманськими військами, не треба по цьому гадати, що ми приєдналися до турків, щоб їм допомогти в завоюванні християн, але— лише чекаючи моменту, коли зможемо командувати всією козацькою армією, щоб працювати з Божою допомогою на визволення нашої дорогої батьківщини від ярма, під яким вона стогне вже стельки років. Ми не можемо дивитись холодно кровно на біду й нещастя, яким поважена наша дорога нація, на порушення її прав у таких численних випадках; ми не діємо нічого з почуттям помсти, але ми керуємося лише мотивом справедливості, і згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу й свою власну мету”.

Цікаві в маніфесті підкреслення справедливости української справи, небажання проливати людську кров, погоджування з прийняттям посередництва в справі України інших держав. Говориться—

„ми заявляємо тому всім, що ми не винні в людській крові, яка може пролитись, і щоб одначе це показати,— що ми не чужі до добрих послуг християнських володарів, в спеціальнім пункті нашого договору з шведським королем сказано, що коли з допомогою Господа Бога козацька нація поверне свої права, не буде відмовлено в посередництві безсторонніх держав для регулювання кордонів і для обміркування інших труднощів, які зможуть зустрінутись”.

З патетичним піднесенням, у повному розумінні своїх великих завдань, своєї національної чести й відповідальності перед нацією закінчує гетьман Орлик свій маніфест словами:

„Вінці, який би успіх не мала наша акція, який би не був здобуток зброї, яку ми підняли справедливо, ми матимемо утіху, що працювали навіть з небезпекою нашому життю для слави й величності нашої батьківщини; і тому ми повідомляємо всіх справедливих персон про чистоту наших намірів і про справедливість наших мотивів”.

Перед публікацією цього маніфесту відбувались перемови в цій справі козацької старшини в Царгороді; в них чільну участь брав запорозький кошовий Кость Гордієнко, як видно це з того, що сам він предкладав цей маніфест французькому королеві, який піддержував тоді домагання українців.

Цар Петро I, очевидячки, зо свого боку також не залишив без уваги потребу висвітлити по-своєму шкідливу для нього діяльність емігрантів, головно гетьмана Орлика, найбільш твердого й невтомного працівника за кордоном; тому, майже одночасно з появою Орликового маніфесту, видає цар і свого маніфеста, направленого проти гетьмана Орлика, в якому своїм улюбленим демагогічним способом називає гетьмана-емігранта „боговідступником“ та „зрадником“, як і гетьмана Мазепу перед цим¹⁾.

Внедовзі по публікації „Маніфесту до європейських урядів“ пише знов гетьман Орлик „великої ваги документ політичної акції першої української еміграції т. зв. „Вивід прав України“ чи „Ледук-

¹⁾) Маніфест царя проти гет. Орлика від 8 квітня 1712 р. (Іл. Борицак: „Пилип Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна, Львів 1924 р.

ція прав України" (*Deduction des droits de l'Ukraine*)¹). Ця „Дедукція прав України“ написана гетьманом Орликом, як догадується дослідник французьких архівів у нашій добі Іл. Борщак, десь уліті 1712 р. Своїй „Дедукції“ сам гетьман Орлик надавав великого значення; написана вона французькою мовою й, очевидно, призначалась скорше до друку, до книжки якої чи летючого листка, як зауважує Іл. Борщак, з огляду на зміст і форму рукопису. „Дедукція“ не є дипломатичним документом, як прикладом вищенаведений маніфест, проте готовилась вона до широкого розповсюдження й мала так само на увазі широку європейську авдиторію, яку треба було переконати аргументами з погляду тогочасного стану науки міжнародного права; тому й писано „Дедукцію“ спеціально з підкресленням, головно, правної ідеї суверенної, вільної і єдиної соборої України.

„Дедукція“ гетьмана Орлика має величезне значення в історії розвитку української державної ідеї; вона виявляє концепцію й політичні ідеали свідомішої частини українського суспільства на початку XVIII віку. З „Дедукції“ можна також частинно довідатися про існування окремого договору міжнародного характеру між гетьманом Мазепою й королем Карлом XII; договор цей, очевидно, пізніше ліг в основу українсько-шведського союзу.

„Дедукція“ напочатку подає коротенький огляд історії боротьби України за визволення, від гетьмана Богдана Хмельницького починаючи. Вказується, що гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги вельми пригнічений український народ та утворив з України незалежне князівство, одержавши сам при тому титул гетьмана; далі Стани названого князівства обирали собі своїх князів і ніяка держава собі не присвоювала права противитися цьому. Україна — як зазначує „Дедукція“ — тільки під деяким оглядом залежала від царів московських.

В „Дедукції“ особливо підкреслюється ідея незалежності України й виводиться це з багатьох договорів, заключених нею з іншими державами.

„Моя ціль — пише Орлик у „Дедукції“ — показати, що вона (Україна—М.Б.) є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Це факт установлений і правда загально відома, що козацька нація й Україна були вільними. Яко така, Україна увійшла зо своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така, увійшла вона в договір із ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький із шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах корони шведської. Але найсильнішим і найпереможнішим аргументом є доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого²). Трактат цей уложений у 1654 р.

¹) Іл. Борщак. „Вивід прав України“. Стара Україна. Львів 1925 р.

²) Цитовано за перекладом „Дедукції“ Іл. Борщака. Стара Україна. Львів. Характеристичним є погляд Орлика й сучасників його на договір гетьмана Хмельницького з Москвою. Очевидно, договір цей інтерпретувався у свій час відмінно від тих тлумачень, яких надавали йому пізніші дослідники — історики й правники. Гетьман Орлик опирається на Переяславський трастат, як на найбільший доказ суверенності України; можна припустити, що в той час воно дійсно так і розумілося.

І підписаний уповноваженими представниками, призначеними для цього обома сторонами. Цей такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалось, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Цо дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині й злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов господарі, у цілій країні".

Так пояснюється в „Дедукції“ справа з приолученням України до Московщини.

Далі розказує Орлик, як все ж по зламанню Москвою зasadничих прав, вони ще задержали тінь суверенності і що навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар надав 1658 р. грамоту Станам України; та далі гетьман Брюховецький, удавшись до Москви під покривою добра для України, підгорнув козаків під царський протекторат.

„...Це була основа всіх нещасть України—говориться в „Дедукції“—Україну примушено зректись прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чеснішими способами. Але річ відома, що це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржились козаки: на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі й давали їм відчувати уесь тягар деспотичного панування. Те, що я оце щойно сказав — пише Орлик — показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й волію несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покривкою святого союзу й урочистого договору, який забезпечив їм уживання цих прав і вольностей; але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, одним з головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проти такого гніту й привернути уживання своїх стародавніх прав, коли він матиме на це слішний час“.

„Дедукція“ далі пригадує, що такий слішний час для України боронити своїх прав прийшов, коли шведський король подав поміч козакам; козаки набрали відваги й думали тільки про те, як би використати цю нагоду й визволитися з неволі; пригадується, що

„князь Мазепа і Стани ужили своє влади в 1708 р., щоб знову заволодіти тим, що Ім належало“.

Щоб забезпечити свої вольності, українці злучились із шведським королем і склали з ним договір, зобов'язавшись не трактувати ні з ким окремо.

По цьому в „Дедукції“ наводяться окремі найголовніші пакти цього шведсько-українського договору.

1. Його Королівська Величність зобов'язується обороняти Україну й прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди за-для цього помічні війська, коли вимагатиме потреба й коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій в Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам, і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто ним заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись народові українському, передається й задержиться при українському.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувались, будуть заховані й удержані на всім просторі князівства й частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа, законний князь України, жадним способом не може бути нарушений у володінню цим князівством; по його смерті—яка, треба сподіватися, не наступить ще довго—Стани України заховують усі вольності, згідно з своїми правами та стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не могли ніколи присвоїти цей титул і герб¹⁾.

6. Для більшого забезпечення, як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягнеться ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяче.

Навіши, таким чином, головні точки договору гетьмана Мазепи із шведським королем Карлом XII, що ще раніше ліг в основу шведсько-українського союзу і який мусить характеризувати Україну, як цілком вільну державу, Орлик далі послідовно збиває твердження московської дипломатії, начеб 1) Україна ніколи не була незалежною й що від ярма невірних визволив її цар; 2) що коли б змінити щось, то цим би нарушений був Карловицький договір²⁾.

„Щодо першого пункту—зазначається в „Дедукції”,—то що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважемо, що від 1649 року до наших днів її визнала, як князівство, ціла Європа і навіть сам цісар³⁾. В ім'я якого принципу релігії й побожності московський двір, визволивши козаків з-під, так би мовити, польської опіки, накинув їм, як показав це досвід, ярмо безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?—Закінчує іронічно Орлик: „вкінці, як хто твердить, хоч таке твердження зовсім фальшиве,— що Й. Ц. В. придбав від поляків якесь право на Україну, то це не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, то ж і не могли передати більших прав, ніж самі мали і, більш навіть, на які ніколи не претендували. Ось чому Й. Ц. В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольності та привилеї. Отже, з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату нічому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись із тими границями й межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена”.

¹⁾ Відносно герба України див. ст 12 цієї праці.

²⁾ Карловицький договір уложений 26 I. 1699 р. між Польщею, Цісарем, Московщиною й Венецією з одного боку та Туреччиною з другого. Згідно з цим договором Польща дісталася в своє володіння Правобережжя, яке втратила була раніше. Орлик, на підставі свого договору з Туреччиною домагався Правобережжя для себе. І це випадало, начеб віддача Правобережної України під заряд гет. Орлика порушувала Карловицький договір і зачіпала інтереси Польщі, Цісаря й Венеції — порушувала тим чином *status quo* Європи. Шафіров особливо напирав усе на цей пункт в обороні московських інтересів. „Дедукція” й виступає рішуче проти такого аргументу.

³⁾ Мається на увазі Зборовський договір. На цісаря вказується, як на арбітра у справах міжнародніх.

Запитується в „Дедукції“, чому цар включив Україну в інструкції до миру, який мав заключитись за посередництвом Англії й Голландії, якщо він не хоче, щоб Україна брала участь у переговорах. Вказується за цим, що з повною рацією можна вивести з цього, що „московський двір належить уважати за узурпатора України“ і що покладається на розуміння права природного й людського тими, що читатимуть „Дедукцію“; висловлюється надія, що вони переконаються в „безперечнім праві“ Станів обрати гетьманом Орлика і що цей гетьман може домагатись привернення йому прав посідання України, може сподіватись на справедливість європейських держав, „які є в силі наказати, щоб її (Україну — М. Б.) йому звернено назад“.

Відмічається в „Дедукції“, що в признанні України вільною та у віддачі її гетьманові Орикові полягає інтерес усіх європейських держав:

„Іх бо власний інтерес—кажу я—обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричинити небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла б вчинити над слабшою під єдиною покровкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченім громадянам, тим слішніше, справедливіше й у більшій згоді з обов'язками християнства і навіть гуманності причинитись до відбудування держав, пригнічених тому лише, що повірили в союз“.

Далі „Дедукція“, полішаючи навмисче за браком часу й місци приклади із старовинної історії, приклади допомоги сильніших держав слабшим, зупиняється докладніше на новій історії, вказує на приклади визволення князівств у Цісарстві, Італії, Льотарінгії, Померанії, Швеції й запитує, невже для України не зробиться того, що було завжди в звичаю робити для інших протягом століть.

Зазначається, що опираючись на гарантійні пакти в Оліві¹), де цісар і король шведський визнали козаків, як союзників Швеції, гетьман і Стани України мають причини й тепер бути переконаними, що не можна буде зрабувати її вольності; і тому, що європейські держави мають намір утримати цей трактат, як основу європейського миру, то їм легко буде знайти мотиви й засоби призначити гетьманом України Орлика і включити його в цей трактат.

„Кажуть бо — голосить „Дедукція“ — що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задоволиться справедливих жадань гетьмана Орлика щодо України, поки московський двір не задоволить справедливі скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатись, що вразі відновлення цього знязівства (України—Борщак), через ослаблення Московщини нарушиться європейська рівновага. Навпаки, як свідчить про це приклад Генеральних Штатів (Голяндії—М. Б.), котрі ніколи стільки не прислужились спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку“.

„Дедукція“ застерігає, що коли всіх цих доказів не досить і вони не переконливі, коли цар уживе всіх засобів, щоб поневолити

¹) В прелімінарних переговорах між Польщею, Швецією, цісарем і Бранденбургом 1660 р. в Оліві брали участь і козаки. Швеція вимагала від Польщі допущення на конгрес і України. Руїна в Україні перешкодила Швеції зреалізувати свої вимоги, і в остаточній редакції трактату України не зазначено. Очевидно, згадка Орлика про договір в Оліві є засобом пропаганди.

Україну, то народ український стрімголов зможе кинутись під турецьке панування; застерігається одночасно й європейські держави, що коли й для них усіх доказів, наведених у „Дедукції”, не вистарчає і вони відмовляться від обов'язку звернути Україну гетьманові й обмежити цим державу московську, то незабаром Московщина може змагати до повалення й європейської свободи.

„Дедукція” покликається на інтерес держав у справі визволення України;

„ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави (Московщини — М. Б.). Вони можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, яку мають на все, що відноситься до добра іх держав та інтересів Європи”.

„Треба сподіватися,—закінчується цими словами „Дедукція”—що вони переконаються, що все, сказане тут, основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України”¹).

Так виглядала „Дедукція” чи „Вивід прав України”, написана Орликом, створена мазепинською еміграцією, що усвідомила собі, формулювала права української нації й намагалася всіма силами, різними способами тих своїх природніх і історичних прав добитись.

За браком відповідних даних зараз не знаємо, як широко і чи була взагалі ця Орликова „Дедукція” розповсюджена. Та з повною певністю можемо припустити, що таким саме розумінням прав своїх і прав своєї батьківщини, як це висловлено в „Дедукції”, були перейняті діяльніші кола першої української еміграції та що ці свої думки вони пильно старались поширювати, пропагувати в тодішньому дипломатичному світі.

Одне відомо, що по квітневому замиренню, як зазначує М. Костомарів,

„не скінчилося козацьке діло. Воно ще затяглося на рік, і українці почали носитися з мрією визволення України з допомогою турків. Вони знов почали оббивати пороги Дивану й пробувати підбити турків проти москалів”²).

Ось видно при цьому „оббиванню” порогів Дивану та в стосунках із дипломатами інших держав українські емігранти-Мазепинці і торкались постійно тих „прав України”, які в своїй головній темі так рішучо й угрунтовано вивела Орликова „Дедукція”. Й, очевидно, „оббивання” емігрантами порогів Дивану та в чужоземних посілів не залишилось цілковито без наслідків і для московських інтересів, хоч, щоправда, довести до головної мети — зірвання мирової

¹) Цікаво відмітити, що скрізь у „Дедукції” рішучо підкреслюється сувереність України в називанні її „князівством”, а гетьмана Мазепи „князем”. У французькім тексті „Дедукції” слово гетьман, взагалі, зазначено, як „Général” або „Duc” (Dux) і цей титул Орлик відносить і до себе. Гетьмана ж Мазепу скрізь називає „Prince” (Princeps). Цей титул був в Європі 17 й 18 в. ознакою суверенності; він у свій час був уже запропонований Швецією гет. Хмельницькому і визнаний нею ж за гет. Мазепою. (Іл. Борщак: „Вивід прав Укр.” прим. 1—Хлібор. Укр. II—IV, 1920-1 р.).

²) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці”.

умови, з огляду на тодішнє міжнародне політичне положення, воно вже довести не могло.

Московська дипломатія постійно напирала на те, що цар бажає мир у з мотивів заховання спокою в Європі. Це начеб суперечило з виступами українських емігрантів у Царгороді, що намагались викликати нову війну; до того, в справі замирення Туреччини з Московщиною чинну участь брали, яко посередники цього замирення, Голяндські Генеральні Штати та Англія. Тому то гетьман Орлик вживав пильних старань, щоб згладити можливе неприємне враження від заключеного ним агресивного союзу з Туреччиною та від рішучих виступів козацьких посланців у представників цих держав-посередників у замиренні, що в справі миру держали руку Туреччини, а через це до деякої міри були в той час прихильні й до України. Підбиваючи турків до війни, вияснюючи мотиви своєї рішучої у відношенні до Москви поведінки маніфестом та „Дедукцією“, Орлик одночасно з виступами козацького посольства в Дівані звертається зокрема й до дружніх Туреччині й Україні держав, виправдуючи українську дипломатію в змаганнях з московською якраз у такий важкий час, коли важилося питання замирення двох ворогів. Очевидно, українська емігрантська дипломатія працювала тоді дуже інтенсивно; сфера її діяльності виходила поза межі Царгороду, як свідчать про це, хочаб, листи гетьмана Орлика до Генеральних Штатів та англійського короля. Ці листи мали на меті довести дружнім державам, які фактурували в замиренні турків із москалями, що політична акція української еміграції, замірена проти Московщини, жадним способом не намагається пошкодити спокоєві в Європі, а на власки, саме в інтересах цього спокою українські емігранти й виступають. У своїх листах гетьман Орлик згадує, що при них надсилає і свій маніфест, де мотиви його союзу з турками та української політичної акції докладніше й ширше аргументовані.

В листі до Генеральних Штатів із Царгороду від 9 квітня 1712 р. гетьман Орлик пише:

„Найдостойніші й наймогутніші Панове! Згадуючи з вдячністю посередництво Найдостойніших Генеральних Штатів у справі замирення Близької Порти з Й. Ц. В., я вважаю своїм обов'язком надіслати В. Є. через амбасадора Найдостойніших і Наймогутніших Генеральних Штатів при Близькій Порті трактат союзу, який я уложив із султаном. Трактат цей не має нічого противного спокоєві в Європі і зможе навіть причинитися до європейської рівноваги, що так приємно В. Є. Я надсилаю рівночасно маніфест, який вважав необхідним видати з приводу цього випадку, і я сподіваюсь на Вашу мудрість і справедливість, що Ви ухвалите резони з приводу моого поведіння й моїх намірів“¹).

Такого ж листа вислав Орлик і до короля англійського²).

Така праця української еміграції дуже шкодила московській дипломатії та утруднювала, взагалі, положення москалів на занятих ними українських землях. Тим більш, що одночасно із заходами ді-

¹) Цитовано за Іл. Борщаком: „Орлікіана“. Нові документи про життя й акцію Пил. Орлика. III. Лист Пил. Орлика до Генеральних Штатів, Стара Укр. Львів 1924 р.

²) Також. IV. До англійського короля.

дипломатичними в Царгороді, працювали інтенсивно емігранти українські й на кордоні Туреччини, намагаючись зчинити новий якийсь заколот в Україні. Віце-канцлер царський Шафіров у серпні 1712 р. доносив із Царгороду, що „українські емігранти роздрочують турецький Двір проти Росії“¹), що вони то і є головна причина, яка спиняє зложение згоди; вони начеб мешкають у Туреччині через те, що одержують допомогу з рідних земель і чинять баламутства в Україні. При цьому Шафіров радив уживати найсуworіших репресій проти родин емігрантів; радив примусити ці родини писати листи до емігрантів із вимогою припинити підбурювання турків, чи принаймні, виселитися з кордону московсько-турецького й припинити зв'язки з Україною, або повернутись у вітчину, покаявшись перед царем.

З Україною Мазепинці-емігранти зв'язувалися через різних агентів; особливо тісний зв'язок був в емігрантів із Правобережжям, більшим до кордонів Туреччини. На правому боці Дніпра між українським населенням працював якийсь Бистрицький та поляк Грудзинський, що були в тісному зв'язку з емігрантами, як видно з листа Мировички до сина²). Не одним лише підбурюванням населення до повстання проти Москви займались емігранти — на Правобережжі вони зробили навіть спробу активніше, збройною силою вмішатись у справи.

Згідно з квітневою умовою миру поляки почали займати віддану їм Правобережну Україну. Орлик при кінці 1712 р. з запорожцями ще раз зробив спробу оружною рукою захопити Правобережжя, але сили його були невистарчальні. Польське військо під проводом Сенявського без особого труду розігнало українські військові відділи. Цей новий невеличкий похід емігрантів-Мазепинців в Україну потерпів невдачу на самім зачатку, й після нього українська еміграція вже не робить спроб добувати своїх прав зброєю.

Після 1713 р., коли Туреччина дійшла до нової згоди з Москвчиною, для української еміграції цілковито виключається можливість збройної оборони волі України й своїх прав. Залишається для них лише тактика вичікування та одна можливість — шляхом дипломатичних стосунків і друку пропагувати ідею звільнення своєї батьківщини від тиранії Москви. Українська еміграційна маса поволі з бігом часу починає розсіюватись, меншати; обов'язок оборони України спадає на плечі невеликої кількості активних проводирів з оточення гетьмана та в першій мірі на самого гетьмана Орлика — душу й головного двигуна першої української еміграції. Дальша політична, все ж розсягла й чинна діяльність в інтересах України зосереджується майже виключно в руках цього невтомного гетьмана-емігранта.

Гетьман Орлик по Полтавській битві та по відході на чужину долю України, як і свою персональну, зв'язав із долею короля швед-

¹) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²) ...Якось і минулого літа — пише Мировичка — ти бачився в Польщі з Бистрицьким та поляком Грудзинським і з запорожцями, за яку твою провину мене з усіма дітьми моїми і братами твоїми взято за каравул... (З листа Мировички до сина. М. Костомарів: Мазепа й Мазепинці).

ського Карла XII, вірного протектора козаків і заступника української справи. У всій своїй політичній діяльності українська мазепинська еміграція опиралася найбільш на захист і допомогу шведського короля. Політичне ж становище Швеції по полтавськім погромі короля Карла XII також день-одо-дня гіршало. Король шведський, перебуваючи на чужині, позбавлений мілітарної сили і тим примушений у розумінню воєнному до пасивності, не міг відвернути дальшої неминучої поразки й від своєї батьківщини, не то що якимсь рішучим способом підперти ще й українську справу. Король сам, користуючи з гостинності прихильної до шведів Туреччини, мав змогу тоді лише дипломатичним шляхом впливати на султанський двір, підбиваючи його на війну в надії, що виступлення турецької бойової сили на воєнне поле зможе нагло змінити на ліпше скрутне становище як Швеції, так і його самого.

Справи Швеції в часі перебування короля за межами батьківщини дійсно були дуже невиглядні. Протишведська коаліція успішно провадила наступ на землі шведської корони й невпинно хилила королівство до поразки й занепаду. Вороги короля Карла заняли вже Бремен і вступили в Померанію. Як дружні Швеції держави, так і вищі урядники шведської державної влади в краю нахиляли короля Карла XII до миру, однаке, вперто віруючи в можливе по-пертя своїх плянів з боку Туреччини, він і чути не хотів про замирення з коаліцією. Король Карло заснував біля Бендер у турецькій землі невелику шведську колонію з полтавських недобитків і з такої своєї еміграційної резиденції постійно підрочував турків на війну проти Московщини, свого головного ворога. Отже власною вірою в нову війну Туреччини з царем Петром король всилував таку ж віру та надії й українській еміграції в скоро визволення і їх батьківщини. Українська емігрантська дипломатія виступала тому в написку на турків поруч із шведською, постійно навіть опираючись на неї. Деякий час, як було вже зазначено, дипломатична інтервенція шведів і українців дійсно утруднювала справу замирення Царгороду з Москвою; та, очевидно, на Оттоманську Порту, зрештою, рішучіше вплинули сильніші фактори, не вийшло з-під її уваги й сильне ослаблення Швеції та чимраз зростаючі успіхи коаліції — Туреччина нахилилась до миру. Рік 1713 уладнав миром непорозуміння між Туреччиною й Московчиною, і турки недвозначно стали відчу жуватись від еміграції, як української, так і шведської. А чим далі з бігом часу стосунки турків до шведів зачали вже не лише погіршуватись, а й загострюватись. Туркам дедалі почало вже надокучати довге перебування емігрантів на їхній землі; особливо дратувала їх шведська колонія, що уявляла з себе скоріше воєнний табор. Турецькі уряди стали вимагати від'їзду короля Карла XII до Швеції; король не послухався, вперся, замкнувся в своєму таборі. Тоді турки намислилися виселити шведів з їхньої колонії силою й примусити до від'їзду. Рішучі заходи турків і безглузді впертість короля Карла привели до збройного зударення. Зчинилася оружна сутичка невеликого гурту шведів із переважними відділами турків; і хоч сам король персонально брав участь у цій сутичці й хоробро

відбивався, але й це безумство короля не довело ні до якого іншого наслідку, як лише до його власного полону. Турки відвезли полоненого шведського короля спочатку до замку Тимурташ біля Адріянополя, а трохи згодом дозволили бути жити йому в Демотиці. За цей час вороги Швеції осягли ще більших успіхів — заняті були міста Штеттін, Гельсінгфорс, Або... Тоді, не зважаючи на заборону короля, в Швеції зібрався сойм і ухвалив остаточно закликати короля до повороту та уложить мир із коаліцією. Лише після таких рішучих заходів шведського сойму Карло XII вирішив покинути Туреччину й повернутись до своїх підданців. Він у кінці 1714 року вирушив до Швеції, а 1715 року висадився вже в Сканії після 15-ти літньої відсутності. Коаліція за цей час підсилилася ще приєднанням Бранденбургу й Ганноверу, та Карло XII й тепер ще не згоджувався на замирення й продовжував уже зо Швеції вести й далі Велику північну війну. Роком 1713 закінчується політична акція шведського короля в Туреччині; цим же роком після невдалої останньої спроби захопити зброєю Україну та з позбавленням шведської підпори на терені Туреччини закінчується й перший період активно-агресивних виступів українських емігрантів-Мазепинців.

Гетьман Орлик, закликаний королем Карлом XII до Швеції, майже одночасно з ним покидає турецьку землю; довший час перебуває в Швеції, потім мандрує по Європі, направляючи свою політичну діяльність у користь України вже на шлях виключно дипломатичної гри на європейському міжнародному полі.

Разом із гетьманом Орликом вийшов із Туреччини й невеликий гурт старшини з його близчого оточення — Андрій Войнаровський, брати Герцики, Нахимовський, Федір Мирович, Клим Довгополенко, Федір Третяк і інші, імена яких невідомі — всього 24 особі¹). Прибувши до Швеції в травні 1715 р., Орлик з родиною оселився спочатку в Христіянштадті, потім мешкав у Стокгольмі й звідсіль за час перебування в Швеції керував емігрантськими справами, маючи за найближчих помішників названих старшин, що складали його гетьманський двір.

В перші роки перебування проводирів Мазепинців у Швеції менше-більше значної їх політичної діяльності не помітно. Король Карло XII продовжував війну з коаліцією, несучи тяжкі втрати провінціями королівства; на нероз'ясnenому політичному міжнародному обрію поки не можна було передбачати якихсь нових можливих і вигідних для шведсько-українських плянів угрупувань, і в такій несприятливій ситуації українські емігранти в Швеції зайняли поки вичікуюче становище. В цей час вони більше дбали про влаштування й приведення до ладу своїх внутрішніх, чисто емігрантських справ і на широке дипломатичне поле ще не виступали. Щойно з того часу, як в Європі відбулися знов нові перегрупування політичних сил, діяльність Мазепинців у Швеції стає знов активною.

В році 1718 король шведський Карло XII був забитий на війні в Норвегії. З його смертю зчинився в Швеції переворот; шведська

¹) Я. Єнсен: „Орлик у Швеції”. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

Державна Рада знищила витворений Карлом XII абсолютизм і для удержання своєї влади над краєм проголосила королевою молодшу Карлову сестру Ульриху Елеонору, яка за корону відступилася від першорядної активної ролі в державно-політичних справах Швеції. Володарем Швеції по смерті Карла XII став, таким чином, Сенат, або Королівська Рада. Нова королева під тиском Сенату зараз же завізвала Англію до посередництва в уложені миру між Швецією й Ганновером, Данією, Прусією й Августом Саксонським. За грошу винагороду Швеція зріклася утрачених уже раніш у війні майже всіх своїх володінь у Німеччині, і цей мир, нарешті, такою дорогою ціною для Швеції було осягнуто. З Московщиною ж Швеція продовжувала ще війну аж до 1721 року, коли було уложено Ніштадський мир.

По заключенню Швецією миру з коаліцією в Орлика знов оживилися надії на втягнення європейських держав в інтерес українських визвольних плянів. Гетьман-емігрант ізнову починає писати чисельні листи до європейських володарів, намагаючись зацікавити їх українським питанням та зискати їх прихильність. Одночасно знов уживає заходів і перед вищою шведською владою, шукаючи в неї протекції й допомоги. І наступники короля Карла XII у владі, без огляду на тогочасне все ж таки тяжке політичне становище Швеції, залишились вірними його зобов'язанням протекції й допомоги українській еміграції, взагалі, у всій українській справі.

Гетьман Орлик усе своє життя мріяв про утворення європейської коаліції проти Москви. Після від'єзду Орлика до Швеції по довгих невдалих спробах його, підбурити турків на війну з Московщиною, він цілковито спиняється на цій вимріяній думці й робить постійні спроби її зреалізувати. Набувши знов змоги порушити українське питання перед Європою, Орлик гаряче заходиться й біля пропаганди утворення європейської противосковської коаліції в українськім інтересі. Праця Орлика відтепер полягає в широкій пильній інформації про українську справу, в ознайомленні з нею європейської опінії, в старанні зацікавити Україною та її справою європейських можновладців і широких кол європейського суспільства. Швеція, вірна заповітові короля Карла XII, і тепер енергійно підтримує всі демарші гетьмана Орлика в українській справі. Таємна нарада Шведської Королівської Ради в 1720 р. ухвалює видати Орликові листи до європейських володарів¹⁾, а трохи згодом від імені шведської корони пишуться й листи до цісаря, Голяндських Генеральних Штатів, королів англійського, французького, еспанського, султана та хана кримського з пропозицією піддержати гетьмана Орлика.

Крім таких, чисто дипломатичних заходів, гетьман Орлик пильнує ще й шляхом друку ширше ознайомити Європу із завданням Мазепинців, висвітлити стосунки Москви до Європи та вказати на небезпеку для неї від московської могутності. Ще раніш, по невдалому поході на Україну в 1711 р. українська еміграція випустила в світ у Гамбурзі німецькою мовою книжку про похід Орлика на

¹⁾ Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна. Львів 1924.

Україну¹). Тепер у Швеції гетьман Орлик пише й друкує під анонімом книжку „Пропал'ятне письмо про те, як могутність царя небезпечна для Європи“²).

Вживається українською еміграцією ще раз заходів і різних спроб до підбиття турків проти Московщини. Гетьманському хорунжому Іванові Герцикові доручає Орлик вивчати листовно Порту, щоб вона вислава військо на Астрахань, Озів і Дон, а сам він мусить пильнувати інтересів України й Швеції перед польським сеймом³). Удержуються одночасно й постійні зв'язки з запорожцями, що оселилися були на турецьких землях. Ще раніш, 1719 р. восени від'їхали зо Швеції через Мальме, Копенгаген двоє українських старшин—Мирович і Нахимовський—до Польщі з поляком Понятовським, що по смерті Карла XII подався до своєї вітчини й уявив із собою українських емігрантів⁴). Гетьман Орлик доручив Мировичеві й Нахимовському передати запорожцям королівського листа зо Швеції. З певним дипломатичним дорученням від Орлика відбув із Швеції до Польщі й Григорій Герчик, але у Варшаві був заарештований і виданий цареві.

Гетьман Орлик запопадливо працював для зреалізування своєї ідеї утворення загально європейської коаліції проти Московщини. Спочатку, як було видно, йому начебі вдалося переконати шведський уряд приступити до зорганізування такої воєнної антимосковської спілки європейських держав. Однаке дедалі з бігом часу пильні Орликові заходи в цьому напрямі стали зазнавати несподіваних невдач. Силою обставин Швеція нахилялась до миру з Москвою; вже з 1720 р. примушений був шведський уряд розпочати пертрактації з царем Петром I про мир, який через рік, нарешті, й було уложене в Ніштадті. Надія, таким чином, на Швецію, як головного для українців фактора в цій справі, розвіювалась. Навіть більше, ті первісні надії помалу, але невпинно, почали перетворюватися в загрозу, що нагло стала зависати над українськими емігрантами у Швеції. Вступні умови в пертрактаціях між Швецією й Московчиною безліч разів змінювались, ускладнювались, перероблювалися; цар уже погоджувався на амнестію з обох боків, але вимагав, щоб із неї були виняті українські емігранти, які з Туреччини перебралися до Швеції. Шведи напочатку опирались, а потім зачали таки схилятися до цієї царської пропозиції. Отже, над українською еміграцією в Швеції розгорталась небезпека позбавлення їх з боку недавньої протекторки захисту й допомоги.

Бачивши гетьман Орлик, що ґрунт для його політичної прації в Швеції з-під його ніг висувається, вирішив він опустити Швецію, податись до Європи й там на новому ґрунті розпочати свою політичну діяльність на здійснення свого заприсяженого завдання.

¹) Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Україна. Львів 1924.

²) Ibidem.

³) Р. Єнсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

⁴) Р. Єнсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка; М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

Розпочинається для Орлика, щоправда, невеликий протягом часу, але помітний інтенсивністю великої праці період мандрівки по Європі, демаршів та інших заходів перед європейськими можновладцями і їх висланцями; одночасно нав'язується й піддержується тісний зв'язок із запорожцями, підноситься в них надія на скоре втворення сприятливих для української справи обставин. Такі обставини, дійсно, на якийсь час начеб зачали витворюватись. Англія, що ще до недавна була на боці Московщини, почала вже відноситися до неї вороже; особливо турбував володарку морів поступ морських сил царської держави. І в самій Швеції увесь цей час перед замиренням у стосунках із Москвою помітна непевність і сильне вагання. Новий король шведський Фредерик II, що в той час панував у Швеції, ведучи пертрактації з царем Петром про мир, і сам все ж не залишав ще надії на можливий виступ Англії проти Московщини, утворення нової протимосковської коаліції та навіть відновлення війни турками. Головні свої надії відтепер гетьман Орлик покладав на активному виступленні Англії й на утворенні нею за допомогою Швеції вимріяної ним коаліції, рівночасно вірив широ й у те, що вдастся таки знов подвигнути на нову війну з Москвою й турків. З Європи Орлик мав на думці податись на схід, у турецькі володіння, встановити знову зв'язки з султаном і ханом кримським та по-пробувати і їх підбити до злучення з європейською коаліцією. Перед від'ездом своїм із Швеції в меморіалі до Шведської Королівської Ради просить Орлик дати йому поручаючі листи до цісаря в справі охорони його родини, до польського короля, султана й хана із вказівкою наданих йому привileїв на українські землі, до візиря сілістрійського, сераскіра-паші тощо¹). В останньому листі до короля шведського він повідомляє й про плян своєї подорожі — через Англію й Угорщину на схід. Щоб полегшити собі подоріж, вислав наперед (сповіщав короля Орлик) свого хорунжого Івана Герцика з королівськими листами до хана кримського й сераскіра²).

10 жовтня 1720 р. Орлик залишив назавжди Швецію й вирушив на захист української суверенності до Європи³). Спочатку подався він до Германії. В часі своєї подорожі використовував він кожний сприятливий момент для того, щоб розголосити ширше українську справу; при зустрічі із шведським генералом Адлерфельдом, братом історика короля Карла XII, він подає генералові інформації про акцію гетьмана Мазепи⁴). 7 грудня Орлик через Мекленбург прибув до Ганноверу, а через два дні подавав уже інформації й демаршував в українській справі перед ганноверським миністром графом Бернсдорфом⁵). З Ганноверу ж відправив гетьман Орлик від шведського уряду і свого імені листи до англійського короля, нахиляючи його до спілки проти Московщини. Особливо цікаво при цьому відмітити лист шведського короля до англійського в Орликовій

¹) А. Єнсен: „Орлик у Швеції”. Зап. Наук, Т-ва ім. Шевченка.

²) ibidem.

³) Іл. Борщак: „Головні дати життя й діяльності Орлика”. Ст. Укр. Львів.

⁴) ibidem.

⁵) ibidem.

справі. З листа того видно, наскільки вірними зобов'язанням короля Карла XII, протектора України в її визвольній боротьбі, залишилися дальші його наступники. Король шведський Фредерик II, вже на дорозі миру з Москвою, все ж протегує ще українського гетьмана-емігранта, запеклого ворога Москви, й просить за нього у свого союзника. Король Фредерик II просить англійського короля піддержати всемірно гетьмана Орлика в інтересі зниження московської могутності та допомогти йому через англійського посла в Царгороді перед султанським урядом. Лист у справі гетьмана Орлика голоситься:

„...Маючи велику душевну прихильність до найславнішого й найшляхетнішого Пана Пилипа Орлика, який вірно йшов з найславнішої пам'яти королем і Нашим родичем I з Нами у війні проти москалів, і нині, коли він має такі сильні бажання від'їхати звідси до себе, вирішили Ми прохати Вашу Величність і Друга, щоб Ви наказали своїм повноважним міністрам на конгресі в Брунсвіку піддержати перемови його, що стосуються до Речі Посполитої—про що Ми дали інструкцію і власним міністрам там же. Понеже цей Гетьман (Dux) має повну гарантію протекції Султана, він вважає, що з допомогою останнього він зможе скинути несправедливе московське ярмо й увійти у володіння Всієї України—стародавньої країни козацького народу. З огляду на те, що ця його надія торкається загальної користі проти москалів і повинна спричинитися до знищення їх могутності, ще більше прохавмо Вашу Величність, щоб він наказав своєму міністрові, що перебуває при Порті, ласкато піддержувати його заходи й пляни у Порти Оттоманської...”¹⁾.

У своїй мандрівці по Європі гетьман-емігрант не довго задержувався на одному якомусь місці; він енергійно кидається на всі боки, вживає пильних заходів перед різними чужоземними державними урядами, щоб лише приєднати їх до своєї справи, пошкодити Москві. У січні 1721 р. Орлик через Прагу Чеську прибув до Шлеську²). В цісарстві австрійськім гетьмана Орлика спіткала велика персональна неприємність. Довідавшись цар Петро I, що Орлик від'їхав із Швеції шкодити московським інтересам в Європі, нарядив за гетьманом шпигунство й уживав заходів перед цісарем про його видачу. В лютому місяці приїхав Орлик до Вроцлаву (Бресляв) на Шлеську, де зустрівся зо своєю родиною, що мешкала тут у монастирі Урсулянок. Два дні перед приїздом гетьмана московський висланець у Відні граф Ягужинський, довідавшись через шпигунів, що Орлик має прибути до Вроцлаву, клопотавсь уже перед цісарським двором про дозвіл на Орликів арешт³). Лише завдяки заступництву австрійського графа Найдгарта Орлик уник арешту. Однаке цісар не дозволив дальнього Орликового перебування в його володіннях, і гетьман мусів опустити Шлеськ, залишивши тут свою родину, сковану по різних монастирях. По цій акції під чужим, прибрамм ім'ям Орлик невпинно прямує на схід, пробиваючись до границь турецьких володінь. Не оглядаючись однаке на такого роду невдачі й перешкоди, гетьман Орлик заховує бадьорий настрій

¹⁾ Цитовано за перекладом Іл. Борщака: Лист до короля Англії відносно гетьмана Пилипа Орлика — „Орлікіяна”. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

²⁾ Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні цати життя”. Стара Укр., Львів 1924.

³⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції”. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

духа й незломну віру в успіх своєї справи. У квітні 1721 р. він виготовив відозву до запорожців із сповіщенням про неминучу коаліцію європейських держав для визволення України. У лютому 1722 р. відвідав гетьман Krakів, у березні залишив уже й Галичину й добився до турецької землі. Та й турецька земля непривітно зустріла великого українського емігранта. У Хотині знов підпав Орлик під небезпеку арешту й видачі москалям. Хотинський паша, підкуплений москалями, на якийсь час затримав його, але вже через 18 днів з наказу самого великого візиря мусів звільнити¹). В дальшій подорожі через Галляц, Филипполь та Серес у Македонії прибув Орлик до Солуня. В цьому місті закінчується, хоч і недовга, але повна пригод і небезпек мандрівка гетьмана - емігранта в пошукуванню по світах за своєю кращою долею та за долею й усієї поневоленої України.

В Солуні примушений був гетьман Орлик відбути „велике сидіння” цілих 12 років. Очевидно, що турки, на яких так покладався гетьман, через московські інтриги й гроші заховувалися по відношенні до нього з певною резервою й не дуже то прихилялися до сподіваної у них допомоги. Можна навіть догадуватися, що турки мали на меті задержати Орлика з позбавленням волі, бо мається свідоцтво, що завдяки лише заступництву й клопотам англійського посла в Царгороді Станіяна, дали гетьманові змогу переїхати з Сересу до Солуня²), де напевно він почував себе далеко вільніше, хоч і був відсунений далі від стосунків персональних із політичними чинниками та земляками на турецькій землі. Зате у Солуні без права виїзду мусів Орлик прожити й томитись, начеб у неволі, цілих дванадцять років. У цей час головним зв'язковим між гетьманом і політичним світом, українською еміграцією, ба, навіть з Україною, був син його Григорій Орлик. Він то й свідчить, що лише через інтриги москалів змушеного батька його до такого довголітнього відсиджування в Солуні³).

Період Орликового солунського сидіння не багатий подіями, хоч досить помітний також чинною політичною працею гетьмана. Цілі роки сидів Орлик безвиїздно у віддаленому грецькому місті без тіснішого живого зв'язку з міжнародними чинниками політичного світа, без живіших стосунків із братами-емігрантами, розсіяними по світі, головно в тій же турецькій землі. Жива, інтенсивна, чинна праця, яку ще недавно переводив він під час своєї подорожі по Європі, знов зводиться на якийсь час виключно до паперової: — пишуться

¹) Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя”. Стара Укр., Львів 1924.

²) Іл. Борщак: „Орлікіяна”. Стосунки Орлика з англійським урядом. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

³) У меморіалі до короля французького Людовика XV від 1736 р. Григорій Орлик, між іншим, згадує про обставини, що змусили його батька до сидіння в Солуні. Він пише, що Англія й Август III польський увійшли в контакт з гетьманом Орликом відносно нової протимосковської коаліції, однак, арешт Герцика дав змогу москалям відкрити ці пляни й ужити відповідних заходів. „...посли В. В. в Царгороді знають—пише Гр. Орлик—скільки витрачали московські посли грошей при Порті, щоб тримати моого батька далеко від його армії”... (Іл. Борщак: „Орлікіяна”. Хліб. Укр. VII—VIII).

ним чисельні листи, меморіали, протести, заяви, реляції. Орлик у Солуні користувався всякою випадковою оказією, вживав усякого слушного моменту, щоб лише подати світові справу про себе, про еміграцію, про свою батьківщину. Крім чисто фізичного примусу до такої праці неволею, не мав таки змоги гетьман Орлик вийти на ширше поле досить довгий час ще й тому, що міжнародня політична ситуація в той час знову змінилася несприятливо для його плянів. Українське питання в міжнародній політичній сфері знову знищилося до неактуального й заглухало. Після довгої Північної війни Швеція таки погодилася з Московчиною, відтепер Росією; вийшла вона з тієї війни обезсилена, з великими територіальними втратами, з ледве впорядкованим внутрішнім своїм державним станом. Допомагати й надалі Україні в її агресивному стремлінню проти Москви Швеція після Ніштадського миру була позбавлена змоги й сили. Надії Орлика на утворення так бажаної для нього европейської протимосковської коаліції також завалились; не вдалося установити відповідного контакту із Туреччиною. Мимоволі залишилось для гетьмана Орлика й усієї української еміграції прийняти на якийсь час методу вичікування, стеження за подіями й підготовки нових комбінацій, нових плянів для здійснення своєї єдиної заприсяженої мети. По кількаразовім зламанню вже багатьох своїх надій, як бачимо, перша українська еміграція не зрікалася ніколи свого великого служження батьківщині на чужині; в найтяжчі, скрутні й темні часи невдач і поразок вона залишалася вірною своїй ідеї визволення України; праця її весь час при відповідних умовах то розгорталася на всю широчінь, збуджуючи розголос по Європі, то в обставинах скрутних згорталася, звужувалася, затихала — іскра не погасала, постійно тліла, готова повсякчас нараз вибухнути полум'ям.

Так і велике відсиджування гетьмана Орлика в Солуні було в історії першої української еміграції періодом тління затаєних надій, очікування, прихованої в глибині душі віри, що часи змінятися і розгорнетися знову шлях до тяжкої, взятої на себе, як великий обов'язок перед батьківчиною праці. Уся політична праця в користь визволення України була орієнтована Мазепинцями на міжнародні стосунки і взаємини; провідники еміграції добре розуміли, що безпомічна в своїх власних силах Україна, лише бувши втягненою у сферу загального міжнародного політичного руху, лише в оперті на інші противорожі сили, може сподіватися шансів на успіх у своїй боротьбі — тому й у своїй діяльності вони постійно пошукували за сприятливими й можливими для себе комбінаціями, а в скрутні часи невдач, маючи незломну віру в правду й конечний успіх свого діла, мали завжди силу заховати спокій і твердість в очікуванні нових, сприятливіших комплікацій.

Хоч дванадцятирічний період перебування найвищого провідника української еміграції гетьмана Орлика в солунському засланні й був на загальному тлі її політичної діяльності начеб часовою тишевою, проте персонально для гетьмана це не був час чисто пасивного відсиджування в нічогонеробленю. Невтомний гетьман-емігрант невпинно працював і далі, як сам він пізніш згадує в листі до

запорожців: „...въ Салонику чрезъ 12 лѣтъ, руки сложивши, даремно не сидѣлъ”¹). Дійсно, за час свого побуту в Солуні, Орлик вів розсягле листування в різних справах і з різнородними чинниками, і з кожним роком це листування ставало все інтенсивніше; особливо оживляється воно з року 1726, коли політичний міжнародний обрій поволі починає знов захмарюватися, а в українських емігрантів яснішати й оживлювати нові надії.

З листів гетьмана Орлика й інших писаних ним паперів із Солуня звертають на себе увагу ті, що відносяться близько до справ української еміграції в Туреччині, до стосунків гетьмана зо Швецією, Польщею, Англією, цісарським двором та, головно, з Францією. Орлик, сидячи сам під турецьким доглядом, терплячи, очевидно, й сам багато неприємностей від цих своїх опікунів, не забував дбати й про долю тих українських емігрантів, переважно запорожців, що перебували на турецькій території, і становище яких, як видно, було дуже тяжке. До того й цар Петро І не залишав у спокою емігрантів, постійно домагаючись їх видачі; це все, зрозуміло, дуже непокоїло емігрантську масу в Туреччині, збуджувало в ній різні побоювання, викликало всякі скарги й було ґрунтом для розповсюджування різнородних чуток. Напевно, такі неспокійні чутки й нервовий настрій запорожців докочувався й до Орлика, і він уважав за свій обов'язок, яко вождя їх, заступатись за улослідженіх, а самих їх піддерживати в бадьорості й надіях. 9-го жовтня 1724 р. пише гетьман Орлик до турецького великого візири з приводу чуток про замір турків видати запорожців москалям²). Цей лист, як зауважує Іл. Борщак, є цілий трактат про азиль і екстрадицію. Орлик у тому листі протестує проти наміру турків у різних тонах; покликається в даному разі на випадок із бувшим турецьким васалем Кантеміром,

„який, хоч зрадив Туреччину, але має в Росії добрий стан, і Порта не могла добитись його видачі. Він же й запорожці — вказує Орлик — не були ніколи підданцями царя, а як вільна нація склали договір із кримським ханом”.

У березні 1725 р. надсилає Орлик листа й запорожцям, прохачучи їх бути твердими й очікувати на його допомогу³). Можна додумуватись, що становище запорожців у Туреччині, дійсно, було дуже тяжке, бо гетьман Орлик використовує всяку можливість, щоб про це, кому слід, нагадати; видно з його листів, що становище українських емігрантів постійно непокоїло, турбувало його. 1729 р. у відповідь на листа від французького посла в Царгороді Вільнева, який сповіщав гетьмана українського, що вступає з ним у стосунки, Орлик не забув подати до відома посла фактичний і юридичний стан козаків у Туреччині та просити для них піддержки Франції⁴). А через якийсь час (1730 р.), звертаючись до великого візири з ін-

¹) Я. Скальковський: „Филипп Орликъ и запорожцы”. Київ. Стар. за 1882 г., апрель.

²) Іл. Борщак: „Орлікіяна”. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

³) Іл. Борщак: „Головні дати життя й діяльності Орлика”. Ст. Укр. Львів.

⁴) Іл. Борщак: „Орлікіяна”. Хліб. Укр. 1922-3, VII—VIII.

формаціями про ситуацію в Україні, знов нагадує Орлик про жахливий стан запорожців-емігрантів¹⁾.

У справах стосунків української еміграції з Швецією Орликові листи лише пригадують шведам іхні грошові зобов'язання емігрантам, зобов'язання протекції Україні, прохають про піддержку на різних конгресах тощо. Швеція й надалі залишається вірною союзницею України та прихильницею й опікункою її синів-вигнанців. На Орликові прохання й нагадування шведський державний секретар барон Гепкен завідомив Орлика, що Швеція вживає заходів перед Портою про звільнення Орлика та що шведські представники на конгресі беруть на себе обов'язок підтримувати українську справу²⁾. Також і в інших листах до Орлика шведи заявляються дуже прихильними до нього й обіцяють йому всякого роду допомогу. У стосунках із Англією Орлик прохач також піддержки на конгресах та протекції; в стосунках із Польщею—нагадує про зобов'язання поляків від 1711 року відносно правобічної України, прохач різних допомог тощо³⁾.

Але найбільш помітним моментом у політичній діяльності Орлика в Солуні є його заходи щодо реституції Переяславської умови з Московщиною. Це важний політичний факт у діяльності емігрантів-Мазепинців, зокрема Орлика, ясно вказує, наскільки вони усвідомлювали собі завдання й програму української визвольної акції в цілому з одного боку і наскільки залишились твердими й непохитними у своїх домаганнях із другого.

М. Костомарів у своїй монографії про Мазепинців висловив був думку, що Орлик по замиренню Швеції з Московщиною, бувши заведений у своїх надіях, хотів помиритися з царем, себто визнати якісь свої провини й віддатися на ласку переможця; для підпертя своєї догадки Костомарів покликається на Орликів лист до Степана Яворського, в якому Орлик начеб разповідає про зародження й розвиток думки в гетьмана Мазепи „зрадити“ царя, й таким чином, начеб сам Орлик цим признанням кається⁴⁾). Зауваживши на цьому, що ніде в листі до Яворського Орлик просто не висловлюється в розумінню якогось каяття чи прохання про помилування, згадавши також, що докладніший розгляд листа, як зауважив проф. М. Грушевський⁵⁾, з оповідання Орлика про акцію Мазепи примушує зrozуміти мазепинський рух не як персональну справу Мазепи, а, наспаки, ширшого кола українського суспільства — варто вказати на Орликові листування у справі відновлення Переяславської угоди, як на доказ Орликової непохитності у змаганнях із Москвою за волю батьківщини. На жаль, немає змоги зараз використати повний зміст листування гетьмана Орлика у справі реституції Переяславського

¹⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Хліб. Україна 1922-3, VII—VIII.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

⁵⁾ а. М. Грушевський: „Шведсько-український союз 1708 р.“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. 92.

б. „Лист Орлика до Ст. Яворського“ (1721 р.). Основа 1862 р. X.

договору, але й короткий переказ тих листів, що тичуться цього, як іх подав Іл. Борщак, має силу підперти думку, що гетьман Орлик в повні ясно усвідомлював собі ціль боротьби з Москвою й завсігди, навіть у найскрутніших для себе обставинах, як Солунське сидіння, залишався вірним своїй ідеї.

Щоправда, дійсно під час Орликового перебування в Солуні вживалося іншими державами заходів до порозуміння українських емігрантів із Росією вже по смерті царя Петра I. Можливо, що й сам Орлик вважав, начеб настав час, відповідний до погодження з москалями на вигідних для себе умовах. Найбільш посередничав у справі замирення двох ворогів цісарський посол у Царгороді Дірлінг. Але що гетьман Орлик поставив в умовах про погодження вимог реституції Переяславського договору, ці перемови до позитивного наслідку не довели. Про гетьманові Орликові умови відносно замирення з Росією показує його лист від 5 червня 1726 р. до о. Кашода, місіонаря у Смирні; у цьому листі гетьман Орлик повідомляє про стан перемов із російським урядом і освітлює свої умови; головні з них такі: амнестія всім емігрантам, реституція Переяславської угоди, признання його гетьманом України, задоволення всіх козаків, які потерпіли після Полтави, повернення з Персії козаків-засланців¹). Отже, Орлик висунув ті ж умови, ті ж вимоги, які повторював не раз і раніш²). У листуванню з Дірлінгом, російським канцлером Остерманом і іншими Орлик постійно настоює на цих своїх умовах. Ці ж самі умови з рішучою вимогою реституції Росією України й Переяславської умови під міжнародньою гарантією Європи він подає й у ноті, висланій на суасонський конгрес у 1726 р.³). До цього конгресу, очевидно, Орлик серіозно підготовлявся, тому, що перед відbutтям того конгресу гетьман кількома листами звертався до різних держав, головно Польщі, Швеції і Франції, прохаючи в них піддержки⁴). І, взагалі, з Солуня Орлик при всякій нагоді розсылав численні листи до можновладців, прохаючи в них то піддержки для української справи, то протекції, то різної іншої допомоги; звертався він із своїми проханнями й до Папи римського, до високих чинників папського престолу та до хана кримського⁵).

З 1726 року політична діяльність гетьмана Орлика знову зачинає оживлятись, і листування його з Солуня чимраз, із кожним роком стає інтенсивнішим: біжить час, змінюються обставини й українська справа помалу, потиху втягається в коло нестійкої европейської політики. Обрій політичний знову починає помалу затягатись хмарами, в Європі відбуваються нові міждержавні перегрупування, повстає в європейських політичних стосунках нова комбінація; на чільне місце проводу європейської політики вибивається Франція. Мавши свої історично-династичні інтереси в Польщі, Франція зіт-

¹) Іл. Борщак: „Орлікіана“. Хліб. Україна.

²) Див. „Вивід прав України“.

³) а) Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя“. Стара Укр. Львів 1924.

б) Іл. Борщак: „Орлікіана“.

⁴) *ibidem*.

⁵) *ibidem*.

кнулася в суперечці за впливи у Варшаві з Росією. Це викликало між двома державами напружені відносини, і Франція дбає про втягнення в коло своїх інтересів усіх протимосковських сил; отже, не залишила вона без уваги й української справи. Французький уряд вступає в дипломатичні взаємини з гетьманом Орликом і, чим далі, увіходить у все тісніші стосунки з ним. На початку 1727 р. французький посол у Царгороді Андрезель повідомляє Пилипа Орлика, що з наказу свого уряду він вступає у взаємини з гетьманом українським¹), і від цього часу зв'язки української еміграції з Францією не припиняються вже аж до смерти гетьманового сина Григора Орлика, що продовжував політичну українську акцію після свого батька. Тим часом неясна заплутана політична ситуація в Європі помалу починає вияснюватись, і уконстаторуються в ній означені ворожі собі табори. У Польщі вмер король Август II, і королівство польське знову почало роздиратись внутрішнім неладом з причини вибору нового наступника на польський трон. Численна польська партія Станіслава Лещинського знову відновила свою чинність і вживала рішучих заходів, щоб вернути корону бувшому королеві; Росія ж у своїх інтересах у Польщі підтримувала іншого кандидата на польського короля — саксонського князя-електора Августа III. Бувши жонатий із дочкою Лещинського, французький король почав зброею підтримувати свого тестя та його партію. Це довело до польської сукcesійної війни і викликало збройне зіткнення Франції з Росією. При цьому через різні династичні та інші політично-союзні зв'язки Європа поділилася на два ворожі табори: до одного з них належала Франція та Еспанія, зв'язані династично; до них долучувались відповідно до давніх симпатій Швеція й Оттоманська Порта — з другого боку були Росія, Германія, Данія, Голяндія й Англія.

Для України, отже, знову відновився час найпалкіших надій, прагнень і далекосяглих плянів. Франція зо свого боку також не могла обійти без уваги протимосковську справу України і вигідні для своїх інтересів домагання української еміграції; тим то і доходить вона до тісних стосунків із Мазепинцями-емігрантами. Ще за час своєї війни з Прусією, підтриманою Росією, Франція нав'язала взаємини з гетьманом Орликом, як було зазначено; 1730 року вона вже вживала перед Туреччиною заходів про звільнення Орлика з Солуя, повернення його на Запоріжжя і про новий його наступ на Україну²). Та покищо деякий ще час ці заходи Франції в Орликівій справі не доводять до позитивного наслідку; гетьман ще чотири роки томився в Солуні, поки не почалася польська сукcesійна війна і поки сама Туреччина не виступила одверто поруч із Францією у війні проти Росії.

За час останніх років перебування гетьмана Пилипа Орлика в Солуні вибивається на помітне місце дуже інтенсивна, рухлива діяльність другого Мазепинця-емігранта, гетьманового сина — Григора Петра Орлика. Григорі Орлик був живим активним зв'язком між своїм

¹⁾ іл. Боршак: „Орлікіяна“.

²⁾ ibidem.

батьком і політичним світом; бувши на французькій службі та користуючи з особистої прихильності до нього французького короля Людовика XV, він часто мандрував по Європі з різними дипломатичними дорученнями й при цьому ніколи не забував щось корисного і для української справи зробити. В часі ж найживіших стосунків Франції з гетьманом Орликом Григорі стає жвавим посередником між своїм батьком, Францією, Царгородом, кримським ханом, українськими емігрантами, козаками й запорожцями, а то, навіть, і з Україною; постійно курсує він, яко батьків кур'єр, між цими пунктами, веде листування з гетьманом та з іншими державно-урядовими чинниками, інформує обидві сторони про ситуацію, виконує всякі доручення гетьмана й одночасно особливо пильно дбає популяризувати ім'я гетьмана Орлика між чужинцями та нагадувати за нього і його діяльність своїм братам-емігрантам¹⁾). Подорожі Григора Орлика були не раз дуже небезпечні, як, наприклад, до Криму, бо московські агенти за ним слідкували²⁾). Загальною метою мандрівок Григора Орлика було підготовити знову шведсько-турецько-татарсько-козацьку коаліцію проти Москви за піддержкою Франції. Особливо успішно вів справи Григорі Орлик у Криму, користуючи з великої прихильності до нього хана та ласки французького короля, що акредитував Орлика навіть окремою довірливою грамотою³⁾). Із справоздань Григора Орлика батькові видно, наскільки жвавою й розсяглою була діяльність одного з найактивішіших гетьманових помішників в українських політичних справах на еміграції. Цікаві звістки подають листи Григора Орлика до батька про популярність імені Пилипа Орлика в Україні й між запорожцями-емігрантами. В 1732 р. Григорі Орлик із Смирни потішав гетьмана, щоб той не вірив чуткам, начеб він забутий уже в Україні; подібного роду чутки називає Григорі московською провокацією, запевнюю батька, що козацька нація після Господа має лише надію на нього⁴⁾; в цьому ж листі Орлик-син просить у гетьмана дозволу заїхати на Січ, як буде в Криму, й нагадати запорожцям за їх вождя. Через кілька місяців Орлик листом із Бахчисараю повідомляє вже батька про свій побут на Січі. Козаків, з його слів, начеб перебувало ще там 40,000 (?), кошовим був якийсь Іванець; у церкві козаки молилися за гетьмана Орлика, хоч і не знали напевно, чи він ще живий⁵⁾). Так ішла підготовка з боку української еміграції до подій, що мали незабаром відігратися.

Року 1734 зачалися, нарешті, у зв'язку з польською сукcesійною війною збройні сутички на російсько-турецьких кордонах. Кримський хан Каплан-Гирей одверто виступив війною проти Росії. Протимосковська спілка Франції й Туреччини з ханом кримським достаточно наважилася використати знов українську еміграцію для інтервенційного наступу й уживала в цьому напрямі відповідних заходів.

¹⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна”.

²⁾ ibidem

³⁾ ibidem

⁴⁾ ibidem.

⁵⁾ ibidem.

На домагання французької дипломатії гетьмана Орлика 2 квітня 1734 р.¹⁾ було звільнено від Солунського сидіння й доручено йому збирати збройні еміграційні сили в поміч кримському ханові. Гетьман Орлик негайно покинув Солунь та поїхав у ханські володіння до запорожців, що ще в 1716 р. у північній Таврії в Олешках заснували були нову Січ²⁾. Але більшості запорожців у цій кримській Січі гетьман уже не застав; значна кількість козаків, надокучивши собі турецькою й татарською опікою та злакомлена московськими обіцянками, ще року 1733 з вибухом польської сукcesійної війни опустила була Січ в Олешках та перейшла під російську владу. Гетьман Орлик зробив ще енергійну спробу повернути запорожців, що перейшли до Росії, знову під свою зверхність та приєднати їх для своїх плянів у боротьбі з Росією. 23 квітня 1734 р. пише гетьман Орлик із ханських володінь знаного листа до запорожців³⁾. Лист цей дуже характеристичний дошкульними, гострими доріканнями запорожцям щодо зламання ними присяги й занехання своїх обов'язків до України, а також палким закликом до козаків перейти знову під його зверхність для здолання Москви. Листа до запорожців написано красномовно, образно й щиро, очевидно, під сильним враженням такої неприємної звістки, як зрада підлеглих йому співпрацівників у великому ділі визволення батьківщини. З-за листа цього наче виринає наяв сама постать гетьмана, непохитного, суворого у вимогах, як до своїх обов'язків, так і до обов'язків других, повного віданості й любові до упослідженої батьківщини, роздертоого глибоким болем через недолю рідної країни, готового на всякі офіри для неї — людини великого духа, що найвищим принципом життя свого поклала досягнення раз визначенії собі заприсяженої мети: волю своєї нації, її добробут і славу. Орлик пише:

....Будучи въ далекихъ и отъ вашостей, добрыхъ молодцевъ, Войска Запорожского, одлѣглихъ краяхъ до Солонику запровадженный, а повернувшись оттуль въ сихъ днѧхъ до боку Найяснѣйшаго Хана, его милости, одобрамъ тутъ, не такъ для мене, бо я не ищу моего особливаго щастія и пожитку, яко найбарзей для самыхъ же вашостей, добрыхъ молодцевъ, для отчизны и для всего народа тамошнаго, единоземцевъ вашихъ, непотѣшную вѣдомость, же вашость, добрые молодцы, запомнявшіи присяги своей, которую предъ Богомъ на непорочномъ Его Евангеліи обовязалися и обѣщали всѣ едностайне и единодушно, не только житія, але и послѣдней крове капли не жаловати для вызвolenія тоей же отчизны своей отъ тяжкаго и тиранскаго подданства московскаго, жаднымъ обѣтницамъ ихъ не вѣрити, на сторону ихъ не склоняться и поти зъ ними войны не кончiti, поки отчизна наша, зо всѣмъ народомъ войсковымъ и посполитымъ, не будетъ до первобытныхъ своихъ правъ и вольностей привернена и отъ незноснаго ярма московскаго вы свобождена. Теперь власне, когда до выполненія тоей присяги щастяный, изда-

1) а. Іл. Борщак: „Пил. Орлик. Головні дати життя”.

б. Іл. Борщак: „Орлікіяна”.

2) Я. Скальковський: „Історія Нової Сѣчи или послѣдняго коша Запорожскаго”. Одесса 1885, 3-е изд.

3) Я. Скальковський визначає цей лист з Каужан (Басарабія), літньої ханської резиденції (Кiev. Стар. 1882, апрель, ст. 118), Іл. Борщак же зазначує, що цього листа (маніфест) написано Орликом із Криму. (Іл. Борщак: „Головні дати життя Орлика”. Стара Укр. 1924).

вна пожаданый пришолъ часъ, когда эъ едной стороны найяснѣйшій Король, его милость французскій... (перераховуються союзники — король Франції, Еспанії — обчислюються їх вовні сили, повідомляється про їх успіхи й перемоги та не силу ворогів іхніх, подаються відомості про становище в Польщі та причину заколоту через інтриги Москви й цісаря — М. Б.) ...когда войска польское и литовское всюде въ Польши и Литве Москву громятъ и зносять; когда Швеція, учинивши съ королевскимъ величествомъ французскимъ и польскимъ союзъ, на войну противу Москвы приуготовляется, когда Порта Оттоманская незличонныя свои войска въ поготовности до порушенія держитъ, когда Ханъ. его милость, такъ сильные и такъ великие орды двинулъ и ку границамъ польскимъ уже съ оними рушился—въ тотъ часъ теды, такъ погодний, такъ счастливій, такъ помыслній и такъ до ратованія отчизны способній, — далисте вашмость, добрые молодцы, Войско Запорожское, увести известись московскими хитрыми и прелестными обѣтницами, которыхъ, яко рѣдко кому додержаютъ, такъ и вашмостемъ, добрымъ молодцамъ, Войску Запорожскому, тимъ барзей не додержать, нимъ барзей имъ и всему народу нашему отъ давнихъ часовъ головными суть непріятельми. Не удивляль бымся, если бысте, вашмость, добрые молодцы, Войско Запорожское, не досвядчивши на себѣ самихъ ошукаства Московского, удалистесь на ихъ сторону, але то мнѣ есть дивно, же, вашмость, добрые молодцы, милая братія моя, мъючи свѣжіе и живіе еще, опричь давнихъ доводовъ, приклады ложнаго упевненія Московского такъ на себѣ, яко и на отчинѣ своей, латво, порывочно и непомысленно теперь оному увѣрылисте? Авежехъ ѣыгасло тое вашмостямъ, добрымъ молодцемъ, съ памяти, як Москва при добываню Сѣчи, збавивши прелестнымъ ласки царской упевненемъ старшину войсковую и товариство до присяги, утинала имъ въ тaborѣ своеемъ головы?"...

Далі перераховуються й інші кривди, заподіяні козакам Москвою. Висловлює Орлик певність, що й на цей раз Москва, опинившись лише у скрутному становищу, хоче використати запорожців, зманюючи їх всякими обіцянками, а потім зневажити, як це не раз було і з козаками, і з цілим українським народом.

....що съ вашмостями, добрыми молодцами, станется—запитує запорожців гетьман — и до якого несчастя и згубы своей, чего не жичу, прийдется? Сами на себѣ дознаете и будете того жаловати. що теперь порывочно и нерозмыслне, не зглядаючися на задніе колѣса, учинилисте, такъ власне, якъ теперь цѣлій народъ Украинскій, братія ваша, сродники и единоземцы ваши, жалосне и слезне на себе нарекаютъ, же, не послухавши зичливыхъ и правдивыхъ, славной памяти небожника гетмана Мазепы пересторогъ, увѣривши неприязненнымъ и ошуканскимъ московскимъ упевненіямъ, которые въ грамотахъ царскою рукою властною подписаныхъ и ствержденыхъ, всюди въ Украинѣ по всѣхъ городахъ и по всѣхъ церквакъ публичнымъ читанемъ оголосили и Богъ самого на тое въ свидѣтельство представляючи, Войско Запорожское городовое и низовое и цѣлій народъ упевняли, же права и вольности войсковіе ни вчемъ ци когда въ вѣчніе часы не будуть съ стороны ихъ Московской нарушени и зламани, але всѣ люде войсковіи и посполитіи въ такихъ власне вольностяхъ будуть жити, въ якихъ предъ тимъ заставали за дній житія, славной памяти небожника, гетмана Богдана Хмельницкаго. Если прето Москва додержала своихъ обѣтницъ, поприсяжныхъ, вѣдомо то есть барзо добрѣ не только вашмостемъ, добрымъ молодцемъ, Войску Запорожскому, але и цѣлому свѣту"...

Навівши потім на згадку образ страшних мордувань, тортурів і кар над козаками й народом українським, доконаних Москвою, пригадавши методи московські вигублювання козаків тяжкими канальськими й фортеційними роботами, Орлик патетично викликує:

„Уважте теди вашмость, добрые молодцы, Войско Запорожское, до якихъ идетe, чили одешлисте приятелей!"...

Зазначає гетьман, що пише це все до запорожців для застереження їх, так, як і раніш застерігав їх, пишучи до них ще зо Швеції. Доводить своїм адресатам, що пише до них правду; пропонує усвідчити його в брехні, як що він її допускається, але певний того, що усвідчити ніхто його не зможе, бо все, що він у своїм листі подає, самім їм у більшості відоме, і багато між них є наочних свідків ошуканства Москви. Тоді з повною рацією запитує Орлик—

„Пытаю теди вашмостей, добрыхъ молодцевъ, Войска Запорожского: що такъ ведлугъ присяги своей, на непорочномъ Евангелии предъ симъ виконанной, отчизнѣ, отцемъ, братиа своей и сродникамъ и всему народу нашему украинскому учинилисте, удаючися подъ владзу и пановане московское?”

Чи направили, повернули москалі ті вольності козацькі, що відібрали й зламали? Чи договорились—запитує гетьман—з Москвою і ствердили, що Москва уряду гетьманського не буде зносити і міст українських відбирати та обсаджувати їх своїми військами; чи щоб Москва гетьманів із чужинців Україні не накидала, чи що війська московські назавжди будуть виведені з України, чи чужинці від урядів козацьких будуть відставлені й уряди ті будуть посідати лише українці; чи козаки, крім військової служби, не будуть ні до яких тяжких робіт примушуватись, чи з усіх головних міст України Москва буде спроваджена; чи міста й села, роздані москалям і іншим чужинцям, будуть знов під гетьманську владу повернені; чи Москва приобіцяла в суди українські не вмішуватись, людей українських ані смертю, ані іншими якими карами не карати; чи війську запорозькому всі права й вольності повернено й воно, вийшовши з-під влади московських воєводів і генералів, знову до регіменту гетьманського буде належати? Взагалі—запитує Орлик запорожців—якою ціною куплена їх зрада і зламання присяги, яке мають вони віправдання для свого вчинку, які вигоди придбали своїм переходом під московську владу; власне, пригадує всі ті основні точки, які складали комплекс державно-національних прав України, за які й Мазепа, й Мазепинці, й самі запорожці у свій час піднесли зброю. Далі в листі, крім покликання на лицарську козацьку честь запорожців, освітлювання чисто ідеологічних мотивів непохитності і стійкості, які мусіли б виявити козаки в боротьбі з Москвою до кінця, нагадує ще Орлик і життєві, матеріальні невигоди переходу їх під російську владу. Вказує, що з переходом знову до Росії запорожці не тільки не виграють, а, навпаки, тратять як на своїй території, так і на вольностях. Пророкує гетьман, що як лише поминеться потреба в козаках, військо запорозьке і зо своїм гніздом, і з іменем буде москалями знищено навіки. Далі признається, що він, гетьман, мусить тепер соромитися за такий зрадливий учинок запорожців перед своїми союзниками шведами, французами, турками, які до цього часу знали лише про славу, мужність, відвагу, завзятість і непохитність козаків у боротьбі за свою волю й батьківщину. Знов закликає зведеніх запорожців:

„Памятайте теды вашмость, добрые молодцы, Войско Запорожское, на Бога и на присягу свою Ему, на непорочномъ Евангелии виконанную, которую весполъ зо мною обязалистся ратовать отчизну свою отъ тяж-

каго и незноснаго подданства московскаго. Ужалътесь надъ отцами, братею, сродниками и всѣми единоземцами вашими, мучительствомъ, здирствомъ и несноснѣмъ тиранскаго московскаго панования ярмомъ обтеженными, а що найгоршѣ — не могучими быти вольными ани въ худобахъ, ани въ здоровю, ани въ житїи, ани въ жонахъ, ани въ дочкахъ своикъ отъ войскъ московскихъ, всюда по градахъ и селахъ въ Українѣ на станціяхъ расположенныхыхъ. Будуть они на вашмостей, добрыхъ молодцовъ, плакати и о помсту до Бога волати, ежели ихъ въ большую и тяжшую, отходомъ своимъ до Москвы, впровадите неволю. На насъ они по Богъ висвобоження своего имѣютъ стальную надѣю, яко мене о томъ часто чернци зъ монастырей кіевскихъ и иныхъ украинскихъ чрезъ Салоникъ купами до горы святой Афонской переходячи, и розніи купцы улевняли и плачъ людскій объявляли. Не оставте прето вашмость, добрыи молодцы, Войско Запорожское, милой своей отчизны безпомощной и безнадежной!"

Застерігає також Орлик запорожців перед присягою Москви:—

„Не вонtplю о томъ, же Москва, ежели еще не подтягла, то запевне схощеть вашмость, добрыхъ молодцевъ, подтягти до виконаня на вѣрность себѣ присяги, але о томъ вонtplю, аби таяжь Москва схотѣла зъ стороны своей поприсягнути на додержаніе того всего, чимъ вашмостей, добрыхъ молодцевъ, упевняеть, чего она николи не учинить, а если учинить, то для большаго вашего ошукання, жебы своею ложною присягою могла васъ прельстити и погубити; лечь знайте, вашмость, добрые молодцы, же тая присяга, если оную уже выконалисте, не есть важная и предъ Богомъ грѣшная, поневажъ першъ присягнувшіи единодушно на висвобоженіе отчизны, теперъ двоедушно присягнулисте, чили мѣете присягти на погибель тоейжь своей отчизны? И гдіжъ Москва, мѣючи вашмостей, добрыхъ молодцовъ, себѣ присяглихъ, якъ скочеть, такъ зъ вами и зъ отчизною нашою поступитъ, а такъ присяга ваша таковая могла бы вамъ на души зашкодити, а отчизну въ погибель впровадити и ваши вольности погубити .."

І знов звертається Орлик до запорожців із проханням і вимогою виконати свій обов'язок перед батьківщиною, використати для цього слушний час, якого надалі вже й не буде:

„За чимъ прошу вашмостей, добрыхъ молодцовъ, Войско Запорожське, и обовязую ихъ любовію ку отчизнѣ и тоюжь самою присягою, которую предъ Богом учинилисте и предъ Нимъ обѣщали боронити и увильняти туюжь свою отчизну до послѣдней крове капли, — аби, оставивши тое свое намѣреніе, якое предъ себѣ забралисте, чили забираете, — удалися на сторону себѣ и отчизнѣ своей враждебную, не опущали такъ погодного и счастливаго часу, который намъ теперъ подается, при такъ великихъ и звитянженыхъ силахъ до исполнення нашихъ поприсяжныхъ обовязковъ, и гдіжъ если непостоянствомъ нашимъ утратимо сей часъ до висвобожденія милой нашей отчизны, николи уже такого не знайдемъ и не дочекаемся въ потомніе часы".

Закінчується лист обіцянками вигід і нагород за труди й відвагу війська, за ширу й вірну службу його батьківщині. Разом із своїм листом відіслав Орлик запорожцям і лист від кримського хана, що запрошував запорожців з'єднатися з ним для спільної акції проти Москви.

Однак запорожці, що знов були під владою Росії, уже не відгукнулися в охоті допомоги. На заклики свого бувшого гетьмана й кримського хана запорожці відписали Ім у негативному сенсі. Вони відмовились віддатись під зверхність гетьмана Пилипа Орика й виступити спільно з ханом проти Росії. У своїй відповіді на Ор-

ликового листа з Кашан козаки споминають усі кривди, заподіяні їм татарами й турками під час перебування на еміграції в Оттоманський Порті, головно пригадують матеріальні втрати кіньми, вівцями, худобою; згадують і про положення татарами українців, знущання з них, не забувають перечислити й різні кривди від поляків, зрештою, заявляють, що будуть служити вірно цариці й проти неї з її ворогами не підуть. Дуже характеристичним у листі запорожців до Орлика є висвітлювання ними свого переходу під Москву; на Орликіві догадки вони відповідають, що не Москва їх зманила, а вони самі добровільно їй піддалися.

....Для чего можете разсудити и въ томъ не тако, яко у вашемъ письмѣ положено, что будто мы, Войско, на прелестнѣ письма московскѣ отъ Гана удалисмося, але саміе мы по изволенію нашемъ войско-вомъ, чelobitnѣ наши писма до Е. И. В. уносили и просили: чтобы давнихъ нашихъ преступленій, якіе будучи зъ препростаго нашего козацкаго ума и невѣжства, за проводомъ и, указомъ покойнаго Мазепы, створили и о принятіи до первой ласки о милость просилисьмо. Аже слава Богу найвисшему, и получили и во томъ не вонтпимо; воля Е. И. В. да будетъ насть Войско казнить, или зволить животомъ даровать, то гдѣ же событся грѣхъ, тамо нехай буде и покута...

Запорожці радять і Орликіві також пристати до них проти татар і турків

....до Ея жъ Императорскаго Величества доношенія — подносить и о милость такуюжъ, якъ и мы, прохать"...

та висловлюють думку, що цариця¹⁾ і його

....изволила бы принять и при давнихъ вашихъ угодяхъ и маєтностяхъ тrimati"...

Отже з цієї відповіді запорожців Орликіві стає очевидним, наскільки вигас уже був у них дух завзяття й твердості через перебування на довгій еміграції, наскільки розклалася їхня психіка у розумінні ними вищих принципів і основних моментів боротьби, наскільки розм'як мужній, гордий воєнний характер, довівши до ганебного каяття й покори, наскільки, нарешті, мотиви чисто матеріалістичні, шкурні взяли вже перевагу над мотивами ідеологічними. Листи запорожців до Орлика й хана складені, безумовно, не без впливу москалів, бо запорожці під Росією ні з ким самостійних дипломатичних зносин не мали. Київському генерал-губернаторові графові фон-Вайсбахові, що мав над запорожцями зверхній дгляд, вони надіслали були й Орликіві та ханові листи „нераспечанныя“, рівнож і свої відповіді на ті листи, та при цьому просили ще поради й опіки²⁾). Так ні до якого позитивного наслідку не довели зносини гетьмана Орлика з запорожцями, що віддалися були знову під зверхність москалів.

Не довели ні до чого й енергійні старання гетьмана Пилипа Орлика щодо визволення України, яких уживав він у той час. Це вже було останнє намагання гетьмана-емігранта зрушити українську

¹⁾ Цариця Лінна Іванівна.

²⁾ А. Скальковський: „Филипп Орликъ и запорожцы“. Київск. Стар. 1882 г. апрель.

справу з мертвої точки в міжнародній політиці, ув'язати її в широке коло міжнародних чинників, зблокувати з якоюсь потужною протимосковською силою та за допомогою її добитися вимріяної, заповідженій великими предками-гетьманами мети — утворення національної самостійної української держави. Хоч, щоправда, Орликіві й удалося здобути для української справи дійсно широкого у свій час розголосу в Європі, хоч тодішнє культурне европейське суспільство й було інформоване добре про „козацьку націю”, про її край, недолю, прагнення, хоч, нарешті, Україна і вступала не раз дійсно активно, чинно в тих часах у політичну гру Європи, а ім'я її зазначалось десятки років у різноманітних міжнародних актах і документах — проте вся ця вперта праця тодішніх українських патріотів через різні несприятливі обставини фактично звелася нанівець. Невмоглимо долею ані великому гетьманові-емігрантові Орликіві, ані його помішникам і найближчим наступникам не суджено було довершити діла, розпочатого Мазепою, й вибороти волю України. Хоч як вдало не започалась Орликом остання визвольна акція втягнення України в близькі стосунки з Францією, хоч як певні були надії гетьмана на здолання Росії — наслідок цього останнього зусилля був негативний.

У боротьбі з Росією за польську корону для Лещинського Франція дізнала поразки своїх інтересів у Польщі й примушена була відсунутись від керівництва політикою Варшави; Туреччина по війні з Росією (1736 — 1739) була сильно погромлена. Віденський (1738) та Білгородський (1739) мир знову довели Європу до сякої такої рівноваги, що Україна позбавилась змоги викомбіновувати нові якісні сили для свого попертя. Чим далі зростальна потужність Росії змушувала українську справу знову затихати й затушовуватись. Щоправда, ще три роки, аж до своєї смерті (1742), сам гетьман Пилип Орлик, а пізніше і його син Григорій намагалися ще піддержати в Європі, головно у Франції, інтерес до української справи, але помалу, зате з певною неминучістю, рік за роком ім'я героїчної України сходить із європейських хронік у безвість, у непам'ять, аж до того часу, поки знову у великій всесвітній бурі набувзе український народ живої сили і змоги об'явитися й заблистіти на світовому політичному круговиді.

На закінчення розділу про політичну діяльність першої української еміграції варто згадати ще про чинність у цьому напрямі сина гетьмана Орлика — Григорія Орлика. По смерті батька, бувши у близьких взаєминах через служbowі, родинні та інші персональні зв'язки з Францією, Григорій Орлик дбав ще довший час, щоб ім'я України не зникало, принаймні, на території її колишньої союзниці й прихильниці. Ще року 1754 пробував був Григорій Орлик зв'язатись із запорожцями через Нахимовського Й Мировича, що від'їхали були з цією місією до Криму¹). Запорожці навіть надіслали до Григорія Орлика листа, прохаючи в нього допомоги, але що Франція тоді вже була в приятливих стосунках із Росією, акція ця не набула розвитку.

¹⁾ Іл. Борщак: „Орлікіана”.

Переважно ж діяльність Григора Орлика щодо української справи у Франції шляхом подачі докладних меморіалів та мемуарів¹⁾ зводилася до широких інформацій про Україну, до переконувань про її ролю й значення в боротьбі з потужністю Росії тощо.

Та це довголітнє намагання Григора Орлика оживити ще українське питання в політиці Європи було вже лише рефлексивним відгомоном недавнього великого змагання України й тієї голосної великої праці, яку з таким завзяттям та відданістю провадив його батько.

¹⁾ „Мемуар для Й. К. В. короля Франції і Наварі”. (Іл. Борщак: Орлікіяна).

IV.

Доля Мазепинців - емігрантів.

Залишається ще згадати, яка життєва, буденна доля спіtkала тих Мазепинців, що по нещасній полтавській баталії опустили рідну землю й засудили себе на блукання по чужинах. З досить численної кількості першої української політично-воєнної еміграції зберегла історія мало імен, переважно, як звичайно, провідників і головних діячів, про життєву долю яких можна ще витягти якісь певні відомості; велика ж решта імен менших співпрацівників та наслідників гетьмана Мазепи, їх мандрівки по чужих землях у пошукуванню захисту й засобів прожиття, їх туга й радості, їх неудачі чи вдачі, їх життя і смерть, взагалі, їх щоденне буденне існування, як і визначніші життєві події—все це відійшло напіки, у безвість. Найбільше відомостей є, зрозуміло, про окремих Мазепинців, що грали якусь роля в тодішніх політичних подіях і в різних актах та документах історичної ваги полишили в пам'ять нащадкам свої імена, але й менше чи більше вичерпальні звістки про них, все ж не дають ясного образу їх життя за межами рідної землі; і щодо них, то на підставі тих звісток можна уявити собі лише загальну схему їх емігрантського блукання, оживлену хіба зрідка якоюсь подробицєю із значнішої їх життєвої події чи пригоди. Найщасливішим у цьому відношенні є, безперечно, сам гетьман Пилип Орлик, як через те, що з волі судьби мав чільний провід у всьому визвольному українському русі по Мазепі, та й завдяки тому, що сам часто нотував головніші події зо свого життя, і вони щасливим припадком бодай у неповності збереглися. Менше-більше певні й повні відомості маються також і про Орликових найближчих помішників і визначніших осіб із гурту емігрантської маси, а далі, чим глибше в ту масу, звістки про окремих осіб стають уже все менші й глухіші, ба, навіть, загальна доля гуртів цієї української еміграційної маси залишається невідомою. Метою цього розділу, згідно з можливістю використання лише відповідних відомих досі джерел і буде представити, бодай короткий, схематичний огляд загальної життєвої долі першої української еміграції,—зупиняючись докладніше на характеристичніших подіях із життя популярніших Мазепинців та більших гуртів мазепинської еміграції — змалювати, мовляв, хоч не цілком ясний, та, по можливості, закінчений образ тих перипетій, що позначили собою тернистий шлях перших українських політично-воєнних вигнанців.

Найвидатнішою особою й найпомітнішою постійною серед усієї першої української еміграції є гетьман Пилип Орлик — душа й головний двигун довголітнього емігрантського мазепинського руху. Властиво, майже вся голосна діяльність пополтавської української еміграції міряється персональною розсяглою й інтенсивною працею гетьмана Орлика, і таким чином, загальна складна схема чинності Мазепинців зводиться по суті до простої лінії чинності самого Орлика. Переbrавши по Мазепі в тяжку спадщину гетьманську булаву, Пилип Орлик протягом цілого свого життя з честю ніс цей високий начальницький знак по шляху, заповідженому старим гетьманом Мазепою, і не збочуючи, не зневірюючись, твердо й фанатично йшов до єдиної, раз вибраної, вимріяної мети — вільної, самостійно-державної української Нації. І через таку, Орликові суджену необхідністю, високу й тяжку місію та через його особливу особисту вдачу — все Орликове життя на еміграції промайнуло повне турбот, неспокою, блукання по чужинах, нужди, горя й, головно, трудів, трудів — невлинної, невтомної діяльності. У попередніх розділах уже зупинялося докладніше на цій розсяглій, киплячій фанатичній гетьмановій діяльності, що складала, мовляв, вісь його емігрантського життя; залишається ще побіжно додати до цього декілька найхарактеристичніших рисів із його приватного життя, щоб, таким чином, й уява про долю загальну найбільшого мазепинця-емігранта була закінченою.

Рід шляхетський Орликів, наскільки можна щось висновувати з дуже глухих свідоцтв самого гетьмана та неповних пізніших відомостей сина його Григора, походить із Чехії від 1121 року. Під час гуситських війн цей рід поділився на дві галузі: одна залишалась у цісарських володіннях і розселилась на Шлезьку, друга — виємігрувала до Польщі. По цій останній лінії й пішов український шляхетський рід Орликів¹). Маетності Орликів були в Білорусі; батько Пилипа Орлика Степан — володів своєю часткою на Мінщині. Пилип Орлик був другим сином Степана. По смерті свого батька він продав свої землі на Мінщині й рано переселився в Україну; таким чином в Україні рід Орликів з'являється щойно з Пилипом, пізнішим гетьманом. Народився Пилип Орлик у 1672 р. За молодих літ учився в київській могилянській академії, звідкіль і виніс таке добре знання латинської мови. Року 1694 Пилип Орлик закінчив студії в академії, а року 1698 дістав посаду консисторського писаря в Київській Митрополії²). Року 1698 Пилип Орлик одружився з Ганною з роду Герциків і мав з нею восьмеро дітей — Анастасію, Григора, Махайла, Варвару, Якова, Марту, Марію-Ганну, Катерину, при чім четверо останніх родились уже на еміграції. По одруженні жив Орлик у Полтаві до початку московсько-шведської війни. Під час війни оселився він у Батурині й був при особі гетьмана Мазепи. В час вибуху української революції, стоячи близько до ста-

¹⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Орлики й Герцики. (Генеалогічні замітки). Ст. Україна 1925.

²⁾ Іл. Борщак: „Головні дати життя Орлика“. Ст. Укр. 1924.

рого гетьмана, яко генеральний писар, Орлик, безумовно, був утамнічений у пляни визвольного руху; до того ж Пилип Орлик і користувався ще особливою увагою та довір'ям старого гетьмана. З року 1707, коли гетьман Мазепа відкрив Орликові остаточний, повний плян рішучого зірвання з Москвою, Орлик став найближчим поміщиком і дорадником гетьмана. По боці гетьмана Мазепи брав участь Пилип Орлик у шведській кампанії в Україні, був свідком української поразки під Полтавою й після Полтави разом із недобитками шведської армії, із мазепинським табором, укупом з королем Карлом XII і гетьманом Мазепою, зо своєю родиною опустив рідну землю й опинився на чужині.

* * *

Першим місцем осідку Пилипа Орлика на еміграції була Варниця біля Бендер, де поблизу шведського королівського табору помістився й мазепинський табор українських емігрантів. По смерті гетьмана Мазепи вступає в чинну ролю провідника еміграції й усього українського революційного руху 1710 р. нововибраний гетьман Пилип Орлик. Сам Орлик дуже неохоче прийняв гетьманську булаву, як було вже це зазначено, і через заплутані грошові справи Мазепині спадщини, що тісно лутилася з гетьманським знаком і через специфічні стосунки персональні з Андрієм Войнаровським, найближчим родичем та спадкоємцем Мазепи, як у майні його, так і у владі. Рішучу роль у виборі Пилипа Орлика на гетьмана відіграв шведський король Карло XII, тодішній протектор України і зверхній ієрівник та опікун української еміграції, що тулилась біля нього в Туреччині. Взявши до рук булаву, хоч і мимоволі, Орлик енергійно береться до праці керівника української політики й еміграції, із того часу ім'я його нерозривно зв'язується з цілою великою акцією боротьби за волю й право України.

З Бендер 1711 р. Орлик робив, керуючи українськими збройними силами, разом із татарами, інтервенційний рейд в Україну; по невдалому наступі повернувся знов у Бендери, де проживав стало аж до від'їзду у Швецію. У Бендерах під опікою шведського короля й у той час, коли ще турки були прихильні, як до української еміграції, так і до шведської, Орликові та його родині жилося ще досить добре, принаймні, матеріальної нужди вони не терпіли. Пізніше Орлик сам згадує цей перший період свого емігрантського життя, як гарний у порівнянні з періодом дальшим, шведським; він перераховує своє утримання від турків у грошах і натурою. Правда, що з цього турецького утримання мусів був гетьман утримувати й старшину свою, і службу свого двора, але цей перший період еміграції, як для самого Орлика, так і решти Мазепинців, все ж можна вважати ще за задовільний. Від 1713 року становище всієї української еміграції в Туреччині, і гетьмана Орлика зокрема, починає надто погіршуватись. Конфлікт короля Карла XII з турками викликав у них неприязні відносини й до українських емігрантів; з вивезенням Карла до Демотики й політичне, а тим паче, й еконо-

мічне становище Орлика, що зостався в Бендерах, час-од-часу скрутишало. В своїх листах за цей час гетьман усе частіш та частіш скаржиться на грошові затруднення¹). Якась турецька матеріальна допомога в цих часах була вже, як видно, для Орлика невистарчальна, якщо не була й зовсім скасована — про це відомостей немає — в усякім разі гетьманове становище було дуже тяжке: він затягувався в борги й мав із цим великі неприємності та турботи. Один із листів до короля Карла, в якому Орлик скаржиться, що на нього наступають зо своїми жаданнями і турецькі вірителі, і висланці з Січі, свідчить яскраво, що й Орлик, і вся українська еміграція під той час у Туреччині терпіли вже значну матеріальну нужду й грошову скруту. Ще яскравіше малює своє стиснене становище Орлик у листі до Міллєрна, державного секретаря шведської закордонної експедиції. Гетьман сповіщає, що турецькі кредитори завізвали його навіть до суду за борги, що з великими труднощами вдалося йому випросити собі двомісячне продовження речення сплати; скаржиться при тім, що, коли не зможе заплатити боргу, то пропаде зо всією своєю родиною²). В цей період скрути й невдач та неприязного відношення турків намічається в Орлика велике роздратування проти них, гнітить його свідомість самого союзу з невірними; впадає він у сумнів, і навіть виникає вже в нього думка про благорозірвання з турками згоди та примирення й злучення всіх християн проти невірних. Під таку тяжку хвилину сумнів і неприязнь до турків із такою силою захопили Орлика, що в шифрованому листі до Міллєрна він висловився про турків дуже зневажливо, зазначивши, що й королеві Карлові нічого сподіватись від помочі турків, які в своїх обіцянках усе є невірні (зрадливі)³).

В Бендерах при конфлікті короля Карла XII з турками Орлик мало не розплатився життям за свою відданість королеві: він не хотів розлучитися з ув'язненим королем і так тим розгнівав хана, що поставив під загрозу й своє власне життя, і свободу своєї родини; лише завдяки заступництву ханового сина Калги-султана та польського посланця Сапіги така серіозна небезпека для Орлика минуvala.

Король Карло XII, вертаючи 1714 р. з Туреччини до Швеції, закликав до своєї батьківщини й Орлика. І гетьман унедовзі за королем із своєю найближчою старшиною, з родиною та слугами покинув турецьку землю й від'їхав до нової чужини. На новий 1715 р. прибув Орлик до Відня й одержав тут від короля Карла 1,000 імперіялів на дальшу подоріж; та все ж подоріж по Європі Орликової групи емігрантів була дуже утруднена недостачею грошей, бо без огляду на одержані королівські імперіяли Орлик ще звертався листом до Міллєрна зо скаргами, що йому бракує грошей на дальшу подоріж, що не має ані коней, ані повозу, а в чужому місті стида-

¹) А. Єнсен: „Орлик у Швеції”. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

²) Ibidem.

³) Про турків Орлик пише: ... „Nihil prosperi sperandum fore Sakrae Regiae Majestati ex ore Turcarum, qui In fide et In promissis semper sunt infideles”... (Єнсен: Орлик у Швеції — примітка).

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК.

ється звертатися до чужих людей за допомогою¹⁾; з таким же листом звертався він і з Істаду, куди прибув у травні, прохаючи знов коней і повозів для дальшої подорожі.

У Швеції під опікою короля Карла XII, а пізніше королеви Ульріки-Елеонори, прожив Орлик із родиною п'ять років, спочатку у Христіянстаді, потім у Стокгольмі. І в Швеції також Орликове життя переповнене було турботами й постійним неспокоєм; помимо різних політичних справ, ще й у справах економічних зазнав він великих клопотів, бо мусів старатись і за родину свою, і за двір свій, і за старшину. Орликові листи й за шведський еміграційний період свідчать про надто тяжке матеріальне становище гетьмана з родиною у Швеції. Хоч, щоправда, король і призначив утримання гетьманові з двором у 13,000 срібних талерів річно, проте, за впливом з цієї суми утримання і двору, самому Орликові з великою родиною залишалось ледве 8,000 тал. До того, через кепське тодішнє фінансове положення Швеції, гроші ці часто не виплачувались повністю й у свій час, або часом і зовсім не виплачувались. Орлик часто звертався в цій справі до шведської державної каси і з скаргами до короля, зазначаючи, що не може набути „ні хліба, ні дров, ні світла“, або про свою „крайню розпуку“, яка „готова привести до смерті, бо він знищений від голови до ніг“²⁾. Допомагав собі Орлик у тяжкому фінансовому становищі знов позичками й боргами; приходилося під особливо тяжку хвилину діставати гроші й під застав гетьманських клейнодів, як булав, так і приватних цінних речей. Боргові залегlosti Орликові за той час лише в частині рахунків виносять великі суми; так в одному власноручному Орликовому рахунку зазначена сума в 1,132 тал.; сума ця склалася з позичок і під застав цінних речей, як двох булав, персня, хреста, та з грошей, узятих у борг у різних осіб, і із заборженості за різні речі першої необхідності, як одяг, помешкання тощо³⁾. Рахунок же одного купця в Христіянстаді виносить аж 4,386 тал.

Виставляв також гетьман Орлик і великі грошові претенсії до шведської державної каси на виплату йому королівського боргу в 60,000 ціс. тал., позичених королеві ще 1708 р. у Будищах із публічних фондів козацького військового скарбу; упоминається він також і за 20,000 талерів, обіцяних королем хрищеникові своєму й гетьмановому синові Якову, роженному в Бендерах; не забував просити й відшкодування за давню свою втрату на горілці в 50 бочок, що її забрали були в нього шведи під час перебування в Україні. Але всі ці Орликові претенсії сatisфакції не мали. Ці всі фінансові справи переплутувались ще до того й неприязню двох родин — Орликів і Войнаровських — між собою; Ганна Войнаровська також залипала шведський уряд проханнями про сплату її королівських різних боргів, при чим іноді на один і той борг претендували обидві родини, ставлячи тим і шведів у трудне становище й загострюючи

¹⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка.

²⁾ ibidem.

³⁾ ibidem.

ще більш різними плітками та неприязню стосунки між собою. В такій нужді й клопотах переживає своє вигнання Орлик у Швеції. За життя короля Карла, протектора й великого гетьманового прихильника, зв'язаного до того своєю колишньою тісною бойовою чинністю з українцями, Орлик з більшим почуттям права свого звертався до короля й уряду за допомогою; по смерті ж свого опікуна Орликові претенсії до шведів стають все тихішими й несміливішими; очевидно, гетьман розумів пе зручність свого становища в постійних вимогах до нового вже шведського уряду. До того й певна персональна гетьманова амбітність не дозволяла йому виставляти свої претенсії в такім тоні й із такими мотивами, як робив це за життя короля. Що гетьман Орлик, дійсно, був амбітний і навіть при скрайній нужді у своїх проханнях дбав, щоб не наразити своєї амбіції та не понизити своєї гідності, свідчить лист його до Міллера від 20 грудня 1716 р. ще навіть за життя короля. Лист цей рівночасно має й дуже велику матеріальну скрутку Орликової родини на чужині.

„Я довідався — пише Орлик — що заступник хіліярха пан де-ля Валле предложив у моїм імені, проти моєї волі, Священній Королівській Величності просьбу, в якій, між іншим, згадав про дім хрістіянстадського бурмістра, де мешкала колись найясніша королева Польщі, ніби я просив собі той дім із цілим внутрішнім урядженням, зеркалами, килимами і т. п. Зробив це пан де-ля Валле через особливу свою ласку до мене, а також через співчуття до чужинця, бачачи ті невигоди, які ми терпимо в теперішнім помешканні — старім, вогкім і підуналім, з трьома всього покоями, в котрих міститься вся моя родина, слуги й служниці, через що четверо із слуг, не маючи під зимову пору жадного приміщення, знаходять нужденне пристановище вдень на кухні, а вночі у стайні. І то, може, спонукало пана де-ля Валле згадати в поданім ним, не мною, меморіалі про дім бурмістра. Признаюся, що я писав до найсвітлішого пана генерал-губернатора Скітте про зміну мешкання й у листі вказував на дім бурмістра, у котрім він сам ледве чи буде мешкати, як на відповідний, коли б можна було його набути й коли б до того не було перешкод; але про зеркала, килими й інші предмети збитку я ніколи не думав, бо я чужинець, у чужій стороні, не зідаю за близком чи в моїм домі, чи зовнішнім, і вдоволений тим удержанням й одінням, які добуваю собі, родині, урядникам і дворові зо скромних фондів, даваних мені через ласку й милосердя Священної Королівської Величності, моєї милостивого пана. Звичайно, я волів би жити, як приватний чоловік у якімнебудь маєтку в цій державі, ніж терпіти нужду, особливо зимою, бо на селі легше з дровами й дешевша живність; але не смію непокоїти когось цією справою, щоб не посудили мене в нахабності”¹⁾.

Отже, як видно, навіть ще за життя короля одно навіть припущення, що хтось міг би подумати про його, Орлика, якусь нахабність, уже хвилює гетьмана і вражає його амбіцію. Тим тонше й чуйливіше відчуває Орлик тяжке становище нахлібника в чужій землі вже за нової влади, і у листі до королеви, повнім новаги й почуття гідності, гетьман звертається:

„...Я зробив для Його Величності все можливе, але жалую над своїм нещастям, бо живу в цім краю чужинцем і з'являюся неприємним для багатьох, одержуючи королівське винагородження. Хоч я знаю тяжке положення шведської держави, але мушу сказати, що я прибув сюди не по своїй волі, а примушений королівським наказом і що через те я

¹⁾ А. Енсен: „Орлик у Швеції“.

покинув своє військо й багато справ... Щоб не бути комусь тягарем, я прошу покірно, щоб королева зволила виправити мене якнайскоріше з цієї держави, при чим мають бути сповнені запевнення, дані королівським братом... — (доручаючі листи до союзних князів, Оттоманської Порти, хана тощо — М. Б.) — я не жадаю ніяких підмог на війну, ані грошей на подоріж із доходів Вашої Величності, але мені буде дуже приємно, коли Ваша Королівська Величність буде ласкава уділити мені щось, як з моїх публічних, так і приватних засобів¹).

Зрештою 1720 р., діставши від райхстагу 10,000 талярів, замість прошених 100,000, та пішіш ще 20,000 тал. з умовою, що одержить їх, коли опустить Швецію, Орлик з родиною опустив Стокгольм і вирушив на нові блукання. З цього часу він почав вести свій денник, писаний по-польськи (*Dyaryusz podróży*) із сильною домішкою латини; у тому деннику майже день-у-день нотує гетьман найвидатніші пригоди зо свого життя й оточення протягом довгих літ (до 1739 р.)²). Прибувши до Істаду й не заставши торговельних кораблів для подорожі, звернувся ще раз Орлик до шведів із проханням дати йому транспортний корабель, що й було шведами з великою охотовою виконано, бо, як справедливо замічає А. Єнсен,

„шведське правительство, очевидно, було раде збутися цієї гарячої голови й політичного фантаста за таку дешеву ціну“.

З досвіду сумної пригоди з Войнаровським і з огляду на велику небезпеку подорожі по Європі, наповненій московськими шпигунами, що стежили скрізь за українськими емігрантами, вирушив Орлик із Швеції з фальшивим пасом на польського полковника Епереші, старший же син Орликів Григорій подорожував, як шведський поручник Кароль Каннеберг³). У місті Грайксфельді розлучився Орлик із родиною, що направлялась на Шлезьк, а сам із старшим сином відправився іншим шляхом по Європі, маючи на меті заїхати до Ганноверу, щоб при нагоді побачитися з англійським королем, приїзду якого тоді те місто сподівалось. У Ганновері Орлик із королем не зустрівся й відіслав лише до нього листа, де знов, поруч із проханням про заступництво, просить і грошової допомоги на подоріж.

....Залишається тільки — пише Орлик — щоб Ваша Величність для спільноти користі обох союзних держав та для ослаблення сил москвитян наймилостивіше зволила заступитися за мною своїм листом до згаданої союзної Порти й із вродженої В. В. ласки забезпечила мене засобами на подоріж, бо важке становище шведського королівства не дозволило йому забезпечити мене в достаточній мірі найконечнішим для ведення справ⁴).

Хоча б із цього можна бачити, в яких недостатках подорожував Орлик у своїх блуканнях по Європі.

Таким чином, від'їхавши з Швеції, гетьман Орлик через цілий ряд значних міст, у яких, щоправда, задержувався недовго, як Грайксфельд, Мекленбург, Ростоки, Байсенбург, Люненбург, Ганновер, лян-

¹) А. Єнсен: „Орлик у Швеції“.

²) Іл. Борщак: „Орлікіяна“. (Уривки з денника). Хліб. Україна 1922-3.

³) А. Єнсен: „Орлик у Швеції“.

⁴) Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Лист Орлика до англійського короля. Стара Україна. 1925.

графство Тюрінгенське, маркграфство Байретенське та Прагу Чеську¹), прибув до Вроцлаву, де зустріла його перша небезпечна пригода. Перебувавши в подорожі по цих значних європейських осередках, скрізь Орлик, як видно з його нотаток у деннику, цікавився життям цих міст, урядженням будівель, оглядав пильно ці міста, відвідував бібліотеки (як наприкл. у Празі).

У Вроцлаві Орлик побачився з родиною й думав у неї зупинитись якийсь час на відпочинок, та через московські інтриги це йому не повелось, і мусів він щонайшвидше звідціль вибиратись. Царські шпигуни, довідавшись про Орліків від'їзд із Швеції, кинулись пильно по гарячих слідах стежити його. Царський висланець при ціарськім дворі граф Ягужинський організував на Орлика цілі лови, бажаючи за всяку ціну дістати його до своїх рук. Спеціально з цією місією відбув до Вроцлаву молодший брат Ягужинського, але, завдяки обережності самого Орлика й заступництву за нього впливових шлеських шляхтичів, замір московський було змарновано. В цій то самообороні й опирався Орлик на своє походження з чеської шляхти й від польських батьків (*ad nobilem ab Atavis Bohemisum, ab Avo autem et Parentibus Polonicum...*)²), як на доказ, що не є й ніколи не був царським підданцем. Через сильне заступництво місцевої шлеської шляхти Орлікові й родині його вдалося врятуватись від московських насильств, але цікар наказав йому опустити негайно Шлеськ, що гетьман і зробив, відбувши до Кракова. Орлікові пригоди у Вроцлаві найкраще змальовані ним самим в одному з листів до шведських своїх друзів:

...Цар — пише Орлик — вислав у Гамбург молодшого брата Ягужинського, котрий мав шпіонувати мене і спробувати арештувати. Але ті заходи не вдалися, і він від'їхав шукати мене у Вроцлаві... Граф Найдгарт, з любови й ніжної дружби, які він чув до моого свояка барона і шамбеляна Й. II. В. Орлика, що вмер 15 квітня, подав йому до відомості ці листи, і той, у той самий день 18 березня, бувши вже на смертнім ложі, звпросив мене до себе, показав вищезгадані листи (листи вказували на небезпеку для гетьмана Орлика — М. Б.) і порадив, щоб я перенісся в інше безпечніше місце, аж поки Ягужинський не від'їде до Вроцлава. Але ніколи мій свояк не припускав, щоб цікар видав на мене таке суворе рішення, хоч, на всякий випадок, написав до канцлера Королівства Чеського графа Шліка, представляючи, як він сам і його дім заслужилися перед ціарами, підносячи, що я його близький свояк, а за тим залучаючи просьбу, щоб цікар по своїй ласці й пам'яті на видатну й вірну службу його самого, його батька й брата не позволив москалам збездечити його дім через ув'язнення моєї особи, бо ні я, ні мої предки не знаходяться під царським підданством. Виславши такого листа, свояк мій дав мені 20 березня повіз і коні, щоб відвезти мене в одно безпечне місце, віддалене вісім міль від Вроцлава. По моїм від'їзді прибув із Гамбурга до Вроцлава молодий Ягужинський, і зараз по прибуттю, довідавшись, де мов мешкання, удався туди о годині першій по півночі, щоб арештувати мою родину, але ні підступом, ані обманом не міг наклонити господаря відомкнути браму й вернувся, втративши надію допнати свого. Але щоб він не довершив таки свого наміру якимнебудь іншим способом, зараз уособіта на другий день небіжчик, свояк мій, подбав про безпечность моєї родини, при помочі тещі, помістивши жінку в однім монастирі, чотири

¹) Іл. Борщак: „Орлікіяна”. (Уривки з денника). Хліб. Укр. 1922-3.

²) А. Енсен: „Орлик у Швеції” *Memoriale* (додатки).

ГРИГІР ОРЛІК
син гетьмана П. Орлика, генерал-поручник французької служби
(роботи О. Лятуринської).

дочірки у другім, а двох синів (бо третій — найстарший — був при мені) у Єзуїтів... Ще не було мене у Вроцлаві, коли найсвітліший старший директор граф Шафгач дістав цісарський наказ змусити мене й родину до виїзду з наслідних цісарських країв, а канцлер граф Шлік написав до княжичка, моого свояка, щоб той наклонив мене не противитися наказовій волі цісаря... Отже родина моя зісталася у Вроцлаві, укрита в монастирях; оборону й опіку над нею мій свояк поручив своєму родичеві панові баронові Менніхові... А я, не маючи сталого місця, де б міг приклонити голову, став позорищем світовій людям, переїжджаю з місця на місце, для безпечності під прибранним іменем, подаючи себе за чужинця, і терплю страшну нужду, яка не позволяє мені удастися на схід і особливо до хана... До тих нещасть прилучається крайня розпуха, бо в незгодинах і неповодженнях життя гнітить мене страшна нужда, і коли за інтервенцією Вашої Магнітіценції Й. К. В. не споможе мене безпреволочно 1,000 імперіялів, то пропадемо і я, і моя родина, бо хоронячись у монастирі перед злобою ворогів, вона не може навіть жебрати на своє удержання"...¹⁾

У Кракові Орлик пробув до лютого 1722 р., а в березні переступив польський кордон і добився до турецьких володінь — мети своєї подорожі. У Туреччині знову спіткала гетьмана неприємна і небезпечна пригода — хотинський паша, підкуплений москалями через Сенявського, затримав Орлика, відібрал його папери й мав намір, заарештувавши, видати Сенявському, але, завдяки заступництву англійського посла з наказу візиря мусів Орлика звільнити. Тоді наказано було Орникові турецьким урядом іхати до Македонії. Відвідавши по дорозі могилу гетьмана Мазепи у Галіці й відправивши панаходу на ній, прибув Орлик до Сересу Македонського, а звідтіль із нового наказу від'їхав до Солуня, де просидів 12 років у самоті, у тузі по родині. У Солуні гетьманове життя було досить одноманітне; крім майже щоденного писання листів та читання чужоземних газет та ще приятелювання з небагатьма турецькими місцевими урядовцями, як каді й муфтій, або з консулами французьким і англійським²⁾ — не мав Орлик ширших живих стиків із зовнішнім світом, позбавлений був суспільства земляків. Та все ж, навіть сидячи в неволі, гетьман Орлик жваво цікавився всіма тодішніми світовими подіями, був завжди в курсі політичних справ; особливо цікавився він становищем в Україні й у сумежних із нею землях і робив із приводу цього постійні нотатки³⁾. Зв'язковим між Орником, політичним світом, українськими емігрантами, Запоріжжям і навіть Україною був тоді син його Григорій.

Варто відмітити, що за час Солунського сидіння Орлик пильно дбав про розголос української справи по світі, і, крім постійних широких інформацій про себе та свою батьківщину у численних різних листах, подав ще спеціально 1730 року Вольтерові матеріали до його історії Карла XII про стосунки шведського короля з Мазепою⁴⁾.

По звільненні з Солуня 1734 р. знову кидається Орлик із місця на місце, на цей раз обмеживши свої мандрівки та блукання лише турецькою територією. За останній період Орникового життя

¹⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції“.

²⁾ Іл. Борщак: „Орлікіяна“. (Уривки з денника). Хліб. Укр.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Іл. Борщак: „Головні дати життя і діяльності Орлика“. Стара Укр. 1924.

маються дуже скupі відомості, але, наскільки відомо, встиг він за цей час побувати в Каушанах, Чернівцях, Відині в Болгарії, Ясах, Букарешті, Білгороді¹). Року 1742 гетьман Пилип Орлик умер в Ясах у валаського господаря Константина Маврокордато, у якого доживав свого старечого 70-ти літнього віку. Поховано гетьмана Пилипа Орлика в Ясах.

Так жив у постійних мріях про Україну, у великих довгих трудах для Нії, повний живих надій і незломної, фанатичної віри у прийдешню волю батьківщини великий гетьман-емігрант на вигнанні.

Відомості за родину Орликову занадто скупі й сухі. Відомо лише²) поки, що гетьманша Ганна Орликова перебувала якийсь час із дітьми на Шлеську, потім у Галичині, терпіла велику матеріальну нужду, на яку постійно скаржилась у листах до гетьмана. Розбиралась Орликова добре в тодішніх політичних справах і була постійним зв'язком між сином Григором та Мировичем і Нахимовським. Коли померла Орликова й де — не відомо. З Орликових дітей Яків і Катерина померли ще малими; старша дочка Анастасія одружилася з шведським генералом Штенфліхтом, за нього ж по смерті Анастасії віддалася й друга Орликова дочка Варвара; Марта одружилася з волинським шляхтичем Дзержановським; про Михайла Орлика відомостей немає.

Григор Петро
Орлик.

Син гетьмана Григора Орлика, бувши найвидатнішим Мазепинцем у рядах нової емігрантської генерації, яко активний продовжуваць батьківського великого діла, заслуговує на окрему згадку про нього. На своєму місці у попередньому розділі вказувалось уже на його політичну діяльність, залишається побіжно переглянути перебіг його життя, що відмічено найщасливішою долею з усіх емігрантів-Мазепинців. Григор Орлик, дійсно, був достойний син великого українця—батька свого; не оглядаючись на свою таку щасливу долю й близкучу кар'єру при французькому дворі, на багатство й славу, зрештою, не зважаючи навіть на те, що свою батьківщину—Україну—Григор фактично мало навіть знати, опустивши її в занадто молодих роках—до кінця життя свого залишився він вірний вітчині й батьківському заповітові—змагання і праця на користь Вільної Козацької Нації.

Григор Орлик народився 1702 р. у Батурині. Семилітнім хлопцем вийшов Григор із рідної землі з батьком на чужину й пробув у ній до смерті. Перебіг його життя на еміграції дуже сорокатий і жвавий. Перебуваючи з батьками у Швеції, студіював науки у Лунді в університеті. Під час подорожі з батьком по Європі з Krakova відправився Григор до Дрездену на польську військову службу в саксонській гвардії, де пробув до року 1726. Головної близкучої кар'єри досягнув Григор Орлик у французькій дипломатичній службі; він був улюбленим довіреним французького короля Людовіка

¹) Іл. Борщак: „Головні дати життя і діяльності Орлика”. Стара Укр. 1924.

²) Відомості про Орликову родину подаються на цьому місці за помітками Іл. Борщака в студії його „Орлікіяна”. Хліб. Укр. 1922-3.

XV, постійно у справах державних і з окремих доручень короля курсував між Царгородом, Кримом, Варшавою, Кенігсбергом, Данцигом, Стокгольмом і Версалем; при цих мандрівках рівночасно виконував обов'язки й висланця, і дипломата, і зв'язкового в справах чисто українських. З року 1744 Григорій Орлик присвятив себе цілковито військовій службі, в якій дослужився до генерала-поручника французької королівської армії. Брав участь Орлик і відзначився в різних баталіях і боях, командуючи не раз великими воєнними відділами, як під Франкфуртом і Бергеном. Одружився Григорій Орлик із Оленою Дінтевіль зо старого шляхетського роду. Дітей подружжя це не мало.

Французький уряд признав за Григором Орликом графський титул, як за сином шефа вільної нації. У Франції Орлик у свій час був популярною особою, яко герой багатьох баталій; ім'я його записано у низці героїв семилітньої війни та у військових аналах. Був Григорій Орлик добре відомий та впливовий і серед української еміграції; тим то так легко й віддалися під його керівництво по смерті гетьмана такі старі й значні емігранти, як Мирович та Нахимовський. Також і Москва гостро уважала на активну діяльність Григора Орлика, оцінила була навіть його голову на вагу золота і за ним слідкували численні агенти, але як і тодішні московські шпигуни, так і пізніші російські історики, постійно плутались в авторстві акцій батька й сина, тому, власне, ім'я Григорія Орлика в історії ще мало відоме.

Андрій Войнаровський.

Особливе місце у вищому середовищі першої української еміграції займає постать Андрія Войнаровського, як через своє відокремлене становище в рядах вищої гетьманської старшини, та ту ролю, що грав він при дворах Європи, так і через свою незвичайну долю, яка лучилась йому на вигнанні. Андрій Войнаровський не належав офіційно до найближчого старшинського оточення гетьмана Орлика; через досить загострені родинні непорозуміння ці два найближчі у свій час співпрацівники гетьмана Мазепи і спадкоємці його влади, пізніше навіть були відчужені від себе, але ім'я Войнаровського, як улюблених Мазепиного небожа, як найближчої до нього людини, як наслідника його дібр і через те найбагатшої особи в еміграції, до того ще й як людини, що через різні шляхетські зв'язки була добре ситуована в тодішньому вищому європейському суспільстві, було дуже популярним, як в Європі, так і в Москві, так і між українцями. Не був цілковито віддалений Войнаровський і від політичного руху української еміграції, особливо на початку вигнання, під час перебування Мазепинців у Туреччині; щойно пізніше, бувши відокремлений від головного гетьманського штабу, що перебував у Швеції, він уже активної участі в політиці не брав¹⁾). Головна ж політично-воєнна діяльність Войнаровського падає на перші часи української революції. Бувши Войнаровський найближчою людиною до геть-

¹⁾ Іл. Борщак: „Арешт Войнаровського”. З. Н. Т. Ш. ч. СХХХVІІІ—СХЛ.

мана Мазепи, виконував дуже важні гетьманські доручення й був утаємничений у політичній Мазепині пляни.

Андрій Войнаровський, гетьманів небіж по сестрі Олександрі Степанівні, в другому подружжі Войнаровській, народився у 1680 р. у м. Києві, де його батько був суддею. По смерті батька Андрій із матір'ю оселився в Батурині, де ріс у великій ласці й прихильності гетьмана, наче його син. Як можна догадуватися з деяких уривочних звісток, студіював науки молодий Войнаровський у Дрездені ¹), був отже людиною європейської освіти й виховання. Тут же в Європі під час своїх студій набув він чималі визначні знайомства із шляхетськими колами вищого європейського суспільства; ці зв'язки пізніше до деякої міри улегували йому долю перебування на чужині, яко емігранта. Року 1706 Войнаровський повернувся з Європи в Україну і через рік у складі московських військ брав участь у кампанії проти шведів. В межичасі років 1707—8, коли, властиво, підготовлялася вже українська визвольна революція й вицвітав шведсько-український союз, Войнаровський стояв у курсі політичних українських справ і плянів свого стрия та був таємним гетьманським довіреним при московському війську. Він стежив за плянами й рухами москалів і сповіщав Мазепу; мав при тому ще й дуже тяжку, делікатну й відповідальну місію — стримувати московське військо від маршу в Україну, поки не наблизиться до неї шведи. Він то перший і довідався в московській воєнній квартирі про наглий замір Меншикова відвідати гетьмана Мазепу в Борзі, де в той час якраз виготовлялись пляни рішучого протимосковського виступу, що могло привести до його ліквідації, та спромігся у такий скрутний момент своєчасно попередити про це гетьмана ²). Під час шведської кампанії в Україні був Войнаровський зв'язковим між шведською головною квартиррою й українським військом. При шведському воєнному штабі користав із великої прихильності до нього Карла XII генерала Левенгавта. Визначився в той час і чисто воєнним хистом у боях під Веприком та Гадячим. По погромі шведів і українців під Полтавою Войнаровський не розлучався з гетьманом Мазепою й разом з ним та з усією українською еміграцією прибув до Бендер. У Бендерах і надалі зоставався близько при старому й хворому вже гетьманові, мешкав в однім домі з ним, як найближча людина, а після смерти гетьмана став головним спадкоємцем Мазепиних багатств ³). З-за цієї то грошової та урядової спадщини гетьмана Мазепи й зачались непорозуміння між Войнаровським та Орликом, які надалі вже весь час не припинялися. Був Войнаровський і серіозним конкурентом Орликові на одержання гетьманської булави; уряд цей на еміграції в'язався тісно з посіданням деякої частини багатств гетьмана Мазепи; згідно із заповітом Мазепи багатства його мали припасти Войнаровському, як найближчому родичеві; Орлик

¹) Іл. Борщак: „Арешъ Войнаровскаго”. З. Н. Т. Ш.

²) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці”.

³) а. Н. Молчановський: „Нѣсколькоъ данныхъ о смерти и наслѣдствахъ Мазепы”. Кіевск. Старина 1903 г. Январь.

б. А. Єнсен: „Родина Войнаровських у Швеції”. З. Н. Т. Ш. ч. 92,

ПОЛКОВНИК АНДРІЙ ВОЙНАРОВСЬКИЙ
(у віці, коли він укінчив Київську Могилянську Академію).

настоював на виділенні і з Мазепиної спадщини військових сум і скарбів,—до того козаки підpirали гетьманську кандидатуру Войнаровського, а король Карло бажав би собі бачити гетьманську булаву в Орлика — всі ці заплутані комбінації викликали неприязнь між двох популярних Мазепинців-емігрантів. По проголошенні гетьманом Орлика Войнаровський ще якийсь час перебував у Бендерах; тут він одружився з Ганною з дому Мирович, у першому подружжі Забілою. Урядово виконував Войнаровський при гетьмані Орликові ролю посла і зв'язкового з турками й татарами. Року 1710 їздив він з гетьманового доручення у Крим, а в роках 1711—12 перебував уже в Царгороді, яко висланець короля Карла, хоча займався виключно українськими справами. За час перебування в Царгороді Войнаровський зав'язав стосунки з англійським амбасадором, прихильним тоді до царя, й переконував його в загально європейськім інтересі про зниження могутності Москви. Року 1712 вернувся Войнаровський в товаристві відомого французького географа й мандрівника, приятеля короля Карла XII, Ля-Мотрея до Бендер. Тут був наділений від шведського короля рангою королівського полковника. У 1715 р. вкупі з гетьманом Орликом і його старшиною покинув Войнаровський Туреччину й вирушив до Швеції, але по дорозі залишився у Відні. Мавши значні грошові засоби, старі знайомства й приятелів, жив Войнаровський якийсь час у Відні широко в колі вищої шляхти і, навіть, бував при цісарськім дворі. У 1716 році рушив молодий блискучий український шляхтич із Відня до Швеції, маючи на меті побачитись із своїми земляками та одночасно поклопотатись перед шведським урядом за повернення позичених у нього в різний час королем грошей. На шляху своєї подорожі побував Войнаровський у Вроцлаві, побачився там із своєю родиною, що раніше за нього перебралась у це місто на життя — жінкою, сином і дочкою. У Вроцлаві склав Войнаровський свій заповіт на майно; при чому синові своєму заповідав відбути студії й подорожі в чужих землях; це почасти є характеристичним для нашої першої еміграції—доцінювання науки і спрага в набуттю знання. У вересні 1716 р. прибув Войнаровський у вільне місто Гамбург, де й спіткала його недоля.

Місто Гамбург під час боротьби Швеції й Московщини стояло по боці Швеції, з якою в'язали його релігійні й політично-економічні інтереси. У північній Європі відогравав Гамбург і значну роль жвавого політичного осередку, де сходилися, сплітались у політичній грі й інтригах усякі гуртки, партії, нації тощо. Гамбурзька преса була розсягло поширенна й мала великий вплив на європейську опінію; преса ця, як і суспільство вільного міста, була дуже неприхильна до Москви, особливо в роках 1708—9, коли дуже активно пропагувала шведсько-український союз. Тим то царський уряд мав завжди пильне невисипальне око на Гамбург, як центр ворожих собі інтриг у північній Європі. Ще року 1709 цар Петро I найняв собі на службу в цьому місті Фрідріха Беттігера, яко царського резидента; завданням його було вести московську пропаганду й ослаблювати всякі протимосковські впливи та виступи. Прибуття до Гамбургу такого популярного Мазепинця, як Войнаровський, зараз же

звернуло увагу московського резидента й за українським емігрантом негайно встановлено було стеження. Войнаровський же, без огляду на небезпеку, держав себе дуже необачно. Він зараз же по прибуттю до вільного міста нав'язав стосунки з вищими колами гамбурзького громадянства, увійшов до сальону своєї приятельки Аврори Кенігсмарк, наоколо якого точились тодішні політичні інтриги, став видною особою в цьому сальоні й одверто виступав там проти політики Москви. У Кенігсмарк вступив у тісні стосунки з англійським представником Матесоном і доводив йому, як і Орлик іншим шляхом англійському урядові, про небезпеку для Європи від могутності Москви. Англія в той час, бувши ще недавно прихильницею царя, з причини загрожених своїх інтересів на Балтику, почала вже обертати свою політику проти Москви; таким чином пропаганда Войнаровського падала на вдячний ґрунт; крім того, Войнаровський піддержував жваві стосунки з гамбурзькими шведами. Це все давало привід москалям вживати проти українського емігранта рішучих заходів, щоб зробити його нешкідливим. Поза тим, саме перебування небожа гетьмана Мазели в першорядному політичному сальоні Європи й увага до нього вищого гамбурзького суспільства було вже випадом проти царя. Поведінка Войнаровського в Гамбурзі дратувала москалів, і після наради вищих царських достойників резидентові Беттігерові наказано було силою захопити Войнаровського. Найняті для цього спеціально московські агенти активно зайнялися цією справою. Поступування царського резидента й решти московських чинників, що у вільному місті, на чужій землі, супроти місцевого звичаю й міжнароднього права зробили зухвалий напад на безборонного емігранта і їх дальші засоби обману, провокацій й брехливих обіцянок, як представників царських, так і самого царя,—свідчать яскраво, яке виїмково дикунське право насильства дозволила собі Москва в боротьбі проти українців, навіть на території Європи. Царський резидент найняв шпигунів з великою оплатою, щоб вони день і ніч стежили за Войнаровським. Друзі Войнаровського попереджували про небезпеку, та він досить легковажив загрозливу ситуацію й не уживав відповідних заходів.

Беттігер в імені царя звернувся до гамбурзького магістрату з вимогою дозволу на арешт Войнаровського, потрібного начеб для вирівняння різних грошових рахунків його з царським скарбом. Магістрат, з огляду на таку міродайну для того часу вимогу, не входячи в розгляд справи по суті, дозвіл на такий, певно домашній арешт на міській гавптахті дав. Вимогу резидента гамбурзький магістрат тим скорше поспішив задоволити, що близько Гамбургу стояло тоді московське військо, і місто не вважало для себе вигідним входити в який би не було конфлікт із царем. Правна начеб на той час московська вимога, підперта ще реальною загрозою, не залишала надовго магістрат зупинятись на згоді. Згода на арешт була резидентом осягнута. Далі ж резидент, не оглядаючись уже на магістрат та право, став чинити на власну руку. Увечері 12 жовтня 1716 р. при виході з одного шляхетського приватного дому Войнаровського було заарештовано резидентом у присутності гам-

бурзької міської патрулі, що мала завдання відправити Войнаровського на гавптахту. Резидент, не зважаючи на магістратську патрулю, самовільно замість гавптахти відвіз Войнаровського до свого дому й замкнув його під варту. Самовільно ж зробив і трус у помешканні Войнаровського та забрав до себе його речі. Магістрат зрозумів свою політику з дозволом на арешт, був ображений грубим порушенням права вільного міста, але фактично вже звільнити Войнаровського з резидентської оселі не міг; залишилось лише магістратові приставити до Войнаровського і свою варту, щоб, принаймні, перешкодити вивозу заарештованого з міста. Тим часом, арешт емігранта, старшини вільної козацької нації, полковника шведської служби й знаного родича Мазепи та супротивника царя, збудив живий розголос по всій Європі. Майже вся тодішня впливова преса європейська відгукулась на цей скандал у дусі переважно прихильнім до долі безборонного емігранта й у гостро неприязному до варварських методів Москви. Особливо гостро, в обурливому тоні, освітлювала цю подію преса вільної опінії, як гамбурзька або гаазький орган французьких протестантів¹⁾). Гамбурзький магістрат був сквильзований випадком такого незвичайного арешту й знаходився в розpacливому становищі, не знаючи, що почати, щоб зліквідувати скандал. Означеного рішення магістрату добилась, зрештою, інтервенція чужоземної дипломатії на чолі з французьким амбасадором Пуссеном, що близько також зайнялась справою Войнаровського. Зробили рішучий демарш перед магістратом у цій справі і шведський амбасадор Ротліб та начальний вождь шведського війська в Бремені генерал Велінг, вимагаючи іменем короля негайнога звільнення Войнаровського, як шведського полковника. Войнаровський же в арешті сам склав ноту протесту й через Велінга передав її старшині дипломатичного корпусу Пуссенові. У цій ноті звертається Войнаровський до цісаря німецької імперії, до шведського короля, „протектора козацької нації“, до французького короля, охоронця принципів права й моралі в Європі, до англійського короля й заявляє, що його арешт є противний міжнародному праву, що скрізь поважається й що його ніхто не сміє порушати. Войнаровський протестував щодо насилля над собою, бо не був підданцем московського царя. Нагадував, що навіть турки поважають право азилу і що султан відмовив видати козацького гетьмана Мазепу. Цей протест дав право дипломатам офіційно вмішатись у справу Войнаровського, й амбасадори французький, шведський і цісарський зробили урочисту інтервенцію перед гамбурзьким магістратом, вимагаючи звільнення Войнаровського. В наслідок таких рішучих заходів чужоземних вищих чинників магістрат постановив не видавати Войнаровського цареві й не дозволити вивезти його з міста.

Сам Войнаровський, бувши добре інформований про хід його справи, мав рожеві надії на скоро звільнення. Він вислав у Вроцлав до жінки листа, в якому заспокоює її, що через інтервенцію міні-

¹⁾ Іл. Борщак: „Арешт Войнаровського“. Зап. Наукового Т-ва ім. Шевченка, ч. 88.

стрів шведського, французького й ціарського місто не дозволяє вивезти його, і він сподівається зискати свободу¹).

Зо свого боку й цар не годився з невдачею й енергійно добивався дістати Мазепинця до своїх рук. Він настоював на тому, що вимагає видачі Войнаровського, як дезертира (така вимога на ті часи не суперечила міжнародному праву про екстрадицію) і навіть доходив до того, що загрожував Гамбургові збройною силою²).

Без огляду на суворі вимоги й загрози царя, магістрат за піддержкою ціаря, як свого сузерена, видати Войнаровського рішуче відмовився. Тоді то для осягнення цілі з царського боку вжита була провокація. Через давню приятельку Войнаровського Аврору Кенігсмарк стали подаватись від імені цариці, якій необхідно було дістатись до Гамбургу під догляд лікарів перед породом, різні обіцянки, що Войнаровського, коли він добровільно з'явиться до царя, не буде покарано; буде йому дозволено добровільно жити в Європі, де схоче, родичі його будуть звільнені з сибірського заслання, й повернути їм сконфісковані маєтки; при цьому вказувалось, що наближаються іменини цариці, й у цей день при покірливості Войнаровського йому б треба, безумовно, сподіватись усіх цих милостів. Повіривши щиро в гарний зворот справи для свого друга, Аврора Кенігсмарк негайно повідомила про це Войнаровського, порадивши йому використати сприятливий момент і, таким чином, зліквідувати однаково для всіх обтяжливу й неприємну справу. Войнаровський також піддався довірливості, тим більш, що ці ж самі царські обіцянки йому були повторені в імені царя й данським та саксонським послом³). Царському слову Войнаровський повірив і 5-го грудня 1716 р. звернувся до магістрату з заявою, прохаючи доставити його до царя, якого він має перепрохати й надіється, що в день свята іменин цариці дістане помилування. Того ж дня підвечір під гамбурзькою ескортою Войнаровського вивезли до Альтони, де тоді перебував цар. Цар зустрів Войнаровського дуже ласково... а 8 грудня почався вже допит Войнаровського у Вайсенборзі й тортури. Амнестія царя виявилась лише в тому, що Войнаровського не скарано на горло, а заслано в Петропавловську фортецю. У кріості відсидів Войнаровський сім років, а опісля засланий був до сибірського Якутську, де по довгих роках страждань, самотності й великої нужди помер.

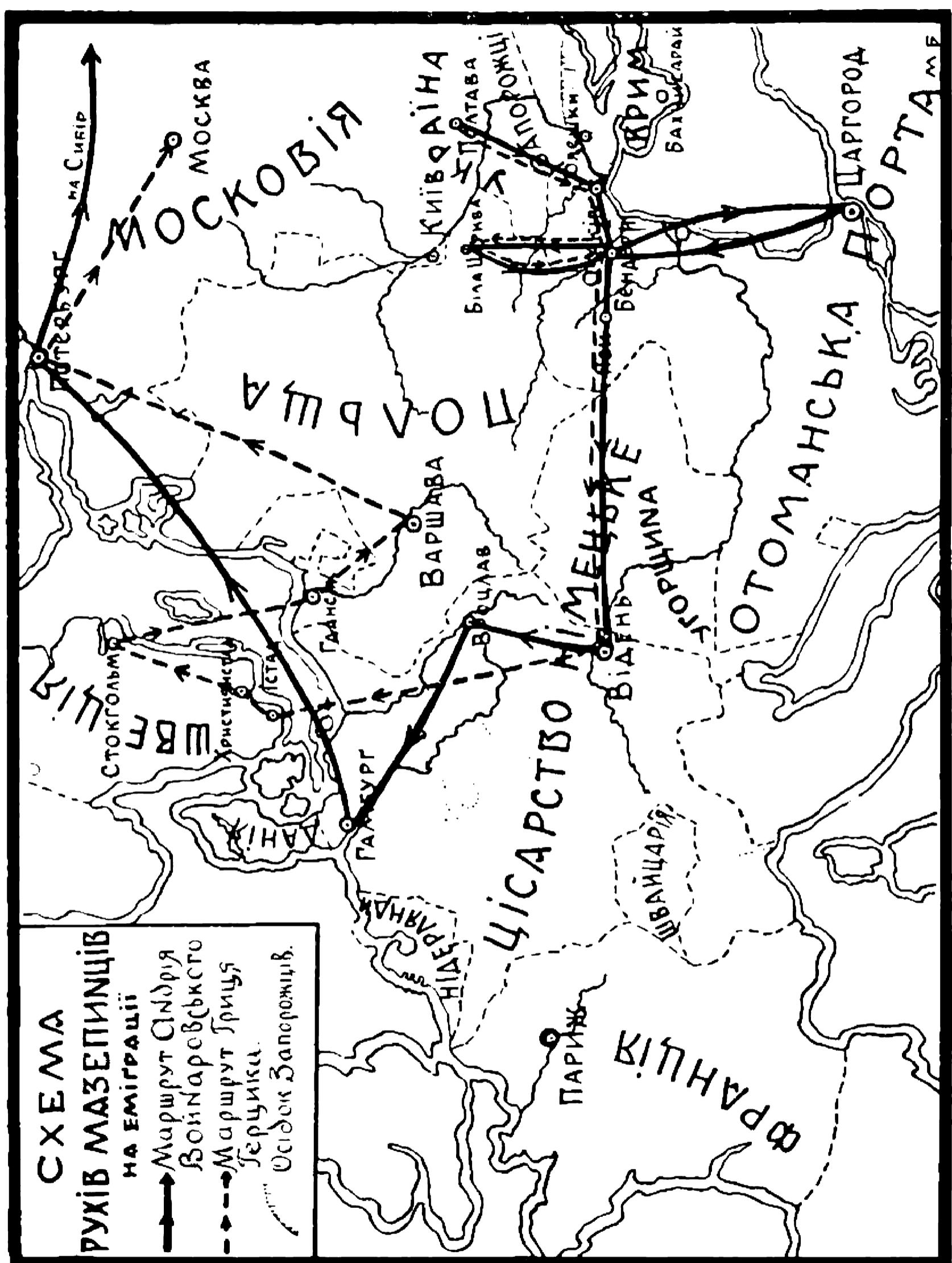
Родина Войнаровського переселилась зо Шлезьку до Швеції. Ганна Войнаровська довший час добивалась без наслідків полегшення долі свого чоловіка. Сама з дітьми, хоч і була підсоблювана шведськими грішми, які виплачували їй у рахунок королівського колишнього боргу її чоловікові, проте, як видно з її листів і прохань до шведського уряду, терпіла часту нужду й грошову скрутку⁴). Особливо турбувалась мати згідно із заповітом Андрія Войнаров-

¹) А. Інсен: „Родина Войнаровських у Швеції”. З. Н. Т. Ш.

²) У листі до магістрату цар писав, що „сам в добрій компанії прийде шукати свого васала й бунтаря”. (Іл. Борщак: „Арешт Войнаровського”. З. Н. Т. Ш.).

³) Іл. Борщак: „Арешт Войнаровського”.

⁴) А. Інсен: „Родина Войнаровських у Швеції”.

ського вихованням і освітою свого сина Станислава. У відповідь на численні грошові претенсії родини Войнаровських щодо сплати їй боргу, зробленого королем Карлом в Андрія Войнаровського, шведський уряд, помимо виплат у різний час частками, нарешті, подарував Войнаровським замок Тіннельсе з маєтком і вважав таким відшкодуванням справу за полагоджену.

Станислав Войнаровський студіював науки спочатку у Вроцлавській семінарії, потім у Лунцу в Австрії й у Стокгольмі та Страсбурзі. Також і Станислав Войнаровський клопотався, де лише міг, про полегшення долі батька; просив, навіть, таку точку поставити у прелімінарі 1743 р. Пізніш довший час обтяжував шведський уряд ще проханням надати йому титул графа. З листа Григора Орлика до батька видно, що Станислав Войнаровський усе ж на чужині зошвидився. В роках 1754 — 56 подибується ще слід Станислава у Франції, а дальша доля його, як і доля всієї родини Войнаровських — не відома.

Запорожці.

У мазепинському русі запорожці, як відомо, були спочатку одним із найзавзятіших ворогів Москви. Тим то москалі й виключали їх завжди з усякої капітуляції при полоненню відділів шведської армії, в яких попадалися січовики. Цар Петро I особливо не любив запорожців і при всякій нагоді розправлявся з ними найжорстокішим способом. Досить хоча б згадати криваві царські репресії над запорожцями після зруйнування Січі та нищення тих із них, що здавалися на ласку царя.

Під зверхньою владою гетьмана Мазепи і проводом свого кошового Костя Гордієнка-Головка запорожці після полтавської поразки разом із шведською армією відступили в турецькі землі. Як було вже зазначено, первісне число запорожців, виведених Гордієнком із Січі, при переході турецького кордону дуже знизилось, хоч і уявляло з себе ще досить значну кількatisячу силу¹⁾. Запорожці були головною збройною силою мазепинців. Після походу в Україну 1711 р. запорожці з Гордієнком і Орликом знов повернулись на еміграцію в Туреччину. Якийсь час мандрували вони з Кошем по турецькій території між Акерманом і р. Богом, стояли були навіть якийсь час Кошем на р. Кам'янці, начеб у новій Січі, брали участь у Прутському ділі по боці турків, а після остаточного замирення Туреччини з Московщиною заснували десь біля 1716 р. на ханській землі в Оleshках при Дніпрі нову Січ, де перебули під турецькою протекцією аж до року 1733. Блукавши по турецьких землях, що межували тоді з Україною, яка попала під владу царя, запорожці піддержували жвавий зв'язок із українським населенням і часто на-вмисне підбурювали його на заколоти проти Москви. Таке постулювання січовиків дуже дратувало царя, і він уживав усіх можливих заходів, щоб шкідливій для нього праці запорожців запобігти; вимагав у турків віддалення їх з-над кордону, пробував і сам приборкати неспокійних січовиків: кого лише було спіймано, для страху

¹⁾ Див. ст. 8 цієї праці.

іншим страшним способом замучено. Але всі ці міри ще більше лютили запорожців, і вони ще з більшою рішучістю й завзяттям постійно шкодили Москві. Рівночасно й запорозька старшина на чолі з кошовим і в згоді з козацькими дипломатами гетьмана Орлика уживала енергійних заходів у Царгороді, щоб підбити турків на війну чи, принаймні, пошкодити інтересам Московщини в Туреччині. Та після Білгородського миру 1712 р. первісне палке завзяття запорожців зачинає помалу згасати. Запорозька емігрантська маса зневірюється в успіхові боротьби; страшить її дальша бездіяльність, туманіють перед нею самі цілі змагання; невдача викликає вже в неї втому, починають дошкулювати різні буденні життєві негоди, й у відчаянні та нудьги кидається вона шукати якогось виходу. У січової маси зараз же по квітневому білгородському замиренню починає прокидатись думка про каяття й повернення додому. Правда, ця зрадницька думка не захоплює ще з повною рішучістю цілого запорозького товариства. Колосальний вплив і популярність кошового вождя Гордієнка, непримиренного ворога Москви, в силі ще паралізовувати поворотницькі заміри й не давати їм поширюватись. До того і страх перед суворістю й жорстокістю царя держить ще запорозьку громаду в нерішучості. Однаке, раз угиніздивши, поворотницькі настрої з цього часу постійно вже хвилюють і роз'їдають Запоріжжя. Незабаром наспіli сприятливі умовини для повороту емігрантів, і перша партія найслабших духовно, нестійких, змучених і зневірених вояків-емігрантів із Січі подалась на непевну милость царя. Скориставши з того, що цар через особисті клопотання єрусалимського патріярха дозволив на поворот емігрантів-мазепинців, міських козаків, почали їх поворотники-запорожці втікати з Січі та вкупі з козаками цілими гуртами з'являтися з покаянням у царевих володіннях. Так 1714 р. вернулося в Україну 555 люду¹⁾; яка ж була їх дальша доля — не відомо; можливо і їх, як і козаків городових, повисили до Московщини. Та між запорожцями ще дуже сильно відчувався вплив їх кошового Гордієнка, що був рішучим ворогом поворотництва і якого б то не було примирення з Московчиною. Решту запорозького товариства йому вдалося удержати під своєю владою й під зверхністю гетьмана Орлика. Запорожці, що залишились у Туреччині, осіли Кошем в Олешках. Однак і в турецькому підданстві січовикам не легко жилося. З відповіді запорожців на Орликового каушанського листа²⁾, з різних клопотань перед турками самого Орлика про полегші козакам, видно, що становище їх на землях кримського хана дійсно було жахливе. Як скаржиться Орликovi запорожці у своєму листі — великі кривди від татар вони мали, не були певні ані свого маєтку, ані життя. Татари часто відбирали в них коні, вівці, худобу, й не могли козаки добитися правди на татарських судах. Ногайці відібрали від запорожців степи від гирла Дніпра, від Лиману аж по Дніпрові пороги, й козакам не було чим живитись. Але найгірше дошкулював запорожцям їх безправний

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

²⁾ А. Скальковський: „Филипп Орликъ и запорожцы“.

стан у ханстві щодо особистої волі. Татари поневолювали козаків. Хан Менглі-Герей II півтори тисячі козаків продав був на каторги; і, взагалі, воюючи між собою, різні татарські орди втягали в заколоти й запорожців, а ці останні розплачувались за це невільництвом. Це все дуже непокоїло, дратувало запорожців, і, зрозуміло, чому так часто звертається до них гетьман Орлик із різними посланнями, маніфестами, листами та просить козаків бути твердими й очікувати його допомоги. Нерували запорожців і заходи московської дипломатії перед турками щодо видачі емігрантів, і гетьман Орлик мусів знову клопотатись, доводити туркам цілими трактатами право азилу тощо, а заразом і заспокоювати січовиків.

Таке неспокійне, обтяжене непевністю, різними втратами й буденними клопотами життя згладжувало помало в січовій масі уяву конкретних цілей недавно ще відбутої боротьби, витравлювало потрохи з пам'яті недавні обіцянки й завзяття, пригащувало в душі, надихненій ще недавно героїчним визвольним поривом, розуміння ідейних мотивів офрі і терпінь. І думка про повернення в Україну й осідок на старих місцях у рідній землі чимраз більше між січовиків кріпшла й углиблювалася. Січовий Кіш поділився вже на дві партії — „кримську“, що відстоювала бажання залишитись на ханських землях, і „московську“, що агітувала й змагалась за повернення під Москву. Партиї ці довший час боролися за перевагу впливу, і Олешківська Запорозька Січ постійно роздиралась внутрішнім неладом. За життя царя Петра I, що сильно ворогував із запорожцями й наказував відбивати їх від московських кордонів зброєю, безумовно, нічого було й думати січовикам про повернення цілим Кошем під владу Москви. По смерті царя Петра I таку ж сувору політику щодо запорожців продовжувала й цариця Катерина I. Вона наказувала дуже пильно стежити за запорожцями в Туреччині, не дозволяла жадних стосунків із ними українцям; навіть купцям у торговельних подорожах до Криму суворо було заборонено заїздити на Запоріжжя. Завдяки цьому та ще персональному впливові кошового Гордієнка, „кримська“ партія запорожців ще була дуже сильна й легко перемагала поворотницькі заміри нечисленної партії „московської“. По смерті ж цариці Катерини обставини змінилися. Правда, ще 1728 р. наказувалося гетьманові Данилові Апостолові відбивати запорожців зброєю, якби вони де об'явилися в більшому числі в Україні, але одночасно таємно наказано було гетьманові заводити зносини з січовиками й обнадіювати їх приняттям до Росії. В той час заносилось уже на війну з Туреччиною, й москалі сподівалися використати повернення запорожців для охорони своїх кордонів із Кримом. У той час і в російській Україні також знов був відживився козацький рух; розгинані колись запорожці та інші вільні люди стали осідати козаками по р. Самарі. Олешківський Січовий Кішуважав самарських козаків за своїх підлеглих, останні не визнавали його зверхності, через це між запорожцями самарськими та січовиками часто доходило до гострих суперечок. Козаки самарські навіть ходили на Січ війною й поруйнували були її в той час, як січовики були в поході проти черкесів. Таким чином, і в самій уже Січі „московська“ партія, піддержанана

запорожцями самарськими, починає чимраз набувати дужчої сили. Зачинають і від запорожців із Січі посылатись прохання до російського уряду, щоб знов їх було прийнято під царську руку. Однак Росія ще вагалась прийняти запорожців під свою зверхність, бо ячись викликати з-за них, як турецьких підданців, війну з Портою. Щойно 1733 року, коли над Росією й Туреччиною зависла вже неминуча війна, виклопотав був гетьман Данило Апостол у цариці Ганни Іванівни дозвіл на повернення запорожців під російську зверхність. Кошового Гордієнка тоді вже не було в живих, і московська партія взяла в свої руки провід на Січі. Під проводом нового кошового Білицького знялися запорожці Кошем у 7,000 люду й переселились на півланді Москві землі, але офіційно прийнято їх під зверхність царську лише в 1734 р. за кошового Милашевича¹). Гетьман Орлик, як було вже зазначено, вживав заходів до перетягнення запорожців знов у ханові володіння, але ті заходи звелися намарно. Року 1739 Орлик зробив іще спробу навернути запорожців до послуху собі. Знов послав до них листа й у таких же палких щирих висловах намагався оброзумити козаків. Доводив у листі, що він заприємствував визволити Україну від гноблення, докоряв за їх ухилення від нього, їхнього гетьмана, вибраного вільними голосами, і за перехід під протекцію ворожої Москви; згадував їм знов нещастя матері-України, плач матерів, батьків, сестер і братів²). І на цей раз до кори та заклики гетьмана на запорожців враження не зробили. Вони гетьманського листа, навіть „нераспечатанимъ“, надіслали російському генерал-фельдмаршалові Мініхові. По смерті гетьмана Орлика намагалися були відновити зносини з запорожцями ще Нахимовський і Мирович; вони року 1754 їздили до Криму, бачилися там із запорозькими делегатами й намовляли козаків проти Москви³). Певно, становище запорожців під Москвою у той час дуже вже погіршилось; вони писали навіть листа до Григора Орлика з скаргами⁴), та реальних наслідків ці останні спроби зв'язку з запорожцями не мали. Щоправда, зносини запорожців із Мазепинцями-емігрантами викликали були деяке занепокоєння тодішнього гетьмана Розумовського, але рука Москви з усією силою й вагою лягла вже на могутню колись і завзяту Січ — та вона вже останні роки ледве животіла й не була вже небезпечною.

Очевидно, не всі запорожці з Олешківської Січі відійшли до Москви. Можна догадуватись, що досить значна ще частина січовиків залишилась під зверхністю гетьмана Орлика. Ще до переходів запорожців під владу Росії в одному із своїх меморіялів зазначав сам Орлик, що має в Туреччині під своєю владою двадцять тисяч запорожців⁵). Не знати, на основі яких даних гетьман Орлик

¹) А. Скальковський: „Історія нової Січі или послѣдняго коша запорожского“. Одеса 1885. З изд.

²) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

³) а. М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“; б. Іл. Борщак: „Орлікіяна“.

⁴) Іл. Борщак: „Орлікіяна“.

⁵) Орлик пише: „Exercitus meus Zaporoviensis (cuius numerus superat 20,000) i p roscinetu discussus Beatissimi Regis ex Turcia“... *Memoriale XXII.* (Р. Єнсен: „Орлик у Швеції“. Зап. Н. Т. Ш. ч. 92.

обчислював підлеглі йому еміграційні воєнні сили такою великою цифрою. Можливо, дійсно, що Запорозький Кіш, осівши на стало в Олешківській Січі поблизу кордонів України, став рік-від-року збільшуватись утікачами з українських земель, а можливо, що до Коша ввіллялись і полкові козаки-емігранти; в усякім разі, беручи навіть число запорожців турецьких у 20,000, подане Орликом, за сумнівне, перебільшене, можна допустити, що число їх, по відході 7,000 із лишком до Москви, залишилось під регентом гетьмана Орлика ще досить значне.

Гетьманів син Григорій Орлик пізніше у „мемуарі до короля Франції й Навари“ від 1741 р., отже ще за рік до смерті гетьмана, згадує, що в його батька є ще кіш у три тисячі п'ятсот козаків¹⁾). Очевидно, „кримська“ партія в Січі, що нараховувала кілька тисяч, не пішла з Кошем під владу Москви, а залишилась під Орліковою владою, але де вона пізніше мала осідок і яка дальша її доля — не відомо.

**Полкове ко-
зацтво.**

Поворотницькі настрої після остаточного замирення Московщини з Туреччиною сковали слабодухів не лише в рядах запорожців; чи не з більшою ще рішучістю опанували вони й маси полкових козаків, що, можливо, в іще гірших умовинах пізнали недолю вигнання. Городові козаки, до яких цар Петро взагалі ставився м'якше, ніж до запорожців, а через те мали вони й більше надій на прощення й повернення додому, звернулись були до єрусалимського патріярха, щоб він клопотався за них перед царем. Патріярх уживав, дійсно, заходів перед висланцем царським у Царгороді віце-канцлером Шафіровим, а той про це сповістив царя. Цар дозволив приймати козаків, що покажуться, й обіцяв їм прощення провин. Тоді то на цю можливість повороту відгукнулося чимало полкових козаків, і вони, як і запорожці, почали гуртами з'являтися в Україну, прохаючи помилування в царя. Скільки саме полкових козаків повернулося за цей час з еміграції, відомостей немає. Знов таки можна лише догадуватися, що кількість таких поворотників із полкових козаків напевно не була меншою від запорожців, бо козаки родиною, маєтками тощо тісніше, на загал, в'язалися з рідною землею, а до того, за спеціальними клопотами патріярха, цар охотніше уділював своєї „ласки“ козакам; навіть інструкціями до Шафірова приобіцював поворотникам безпеку життя, здоров'я, давав прощення провин; не обіцяв цар лише звернення козакам тих маєтків їхніх, що до того часу були вже роздані іншим особам, цареві вірним. Отже, очевидно, не мало поворотників-козаків мали ще й якусь таки надію на одержання дечого зо свого майна. Городових козаків, що поверталися з еміграції, розселявали з царського наказу в північній Гетьманщині по московському кордону біля Глухова й Конотопу, щоб ближче держати під оком

¹⁾ Григорій Орлик зазначує:Російський двір зумів розірвати наші проекти й перетягнув козаків на свій бік. Мій батько має ще нині Кіш у 3,500 чоловіка". (Іл. Борщак: „Орлікіяна“. Хліб. Укр. 1922-3).

московського уряду й утруднити їм нову втечу. Таким чином, і деяка частина емігрантської маси полкових козаків, упавши духом у зневір'я, зламавши принципи вірності ідейній боротьбі за батьківщину і зневаживши визвольні гасла гетьмана Мазепи, зрадою у поворотництві та каяттям перед ворогом віддала данину переможницеї Москві.

Доля ж того гурту полкових козаків, що залишилися з гетьманом Орликом на еміграції,—не відома; можливо, що частина цього гурту розвіялася по світах, а друга — поповнила собою нове Запоріжжя, що залишилось на ханських землях.

Гетьманська старшина.

Українська старшина гетьманського оточення у своєму невеликому загалі, як елемент далеко свідоміший національно-державних цілей у започатій нею ж боротьбі, до того і як певна категорія людей, що грали помітнішу ролю в протимосковському русі, а через те несли й більшу відповідальність за свої вчинки, як перед Москвою, так і перед Україною, відповідно до вимог—виявилася більш видерганою й непохитною в часі невдач і поразки. Ця гетьманська старшина під зверхністю гетьмана Орлика була головним двигуном і в емігрантській протимосковській чинності; близько стояла вона до гетьманської політики, сама в цій агресивній політиці проти Москви брала участь, а тому й тиском зовнішніх обставин і власною свідомою волею промушена була стати на шлях повної непримиреності. І доля засудила цей гурт в його загалі на досмертне перебування у вигнанню на чужих землях. Не обійшлося, безумовно, без слабодухів і в рядах старшини; декого москалям удалося таки спокусити прощенням провин і привести до каяття й прохання ласки, та це були відсівки, і відійшли вони з самого ж початку. Основна ж більшість мазепинської старшини на еміграції залишилась незломною у своїх принципах боротьби з Москвою, стала носієм ідеї державно-національного визволення України й через тернистий шлях усього свого життя перенесла чистими, несплямованими вимріяні та заповіджені історичною традицією ідеали. Тим то Москва, доцінюючи вповні колosalне значення діяльності цього емігрантського гурту Мазепинців, звертала на нього особливу увагу й уживала найенергійніших заходів до його ліквідації чи, принаймні, обезсилення прорідженнем його рядів; тим то й зрозумілим стає, чому для виловлення старшини воїна, зневаживши усіякі приписи моралі й міжнароднього права, дозволила собі вживати методи хитрощів і насильства.

Із оточення гетьманської старшини, що з еміграції добровільно передалася на бік Москви, відомий гурток прилуцького полковника Дмитра Горленка. Уже перед самим Білгородським замиренням цей гурток гетьманської старшини, бачивши, що Туреччина неминуче нахиляється до миру з Московщиною і що ситуація мазепинської еміграції може бути дуже стиснена й погіршена, удався раніш за всіх на шлях поворотництва. На чолі цього зрадницького гуртку стояв сам Дмитро Горленко. Думка про повернення з еміграції в Горленка зародилася ще в Царгороді, якраз тоді, як козацька

емігрантська дипломатія з наказу гетьмана Орлика з усіх сил намагалася перешкодити справі угоди Туреччини з Московщиною. Уже тоді Горленко відбув із Царгороду до Молдавії і звідтіль став пробувати ґрунт для свого заміру. Він написав до гетьмана Скоропадського листи з проханням клопотатися за нього перед царем. У тих листах Горленко каявся у своїх вчинках, називав їх невільним гріхом, признавав, що до „зради“ приєднано його ошуканством і силою. Одночасно ж засилав листи й до Орлика, очевидно, утаючи перед ним свої заміри, бо, добувши листи ті, Москва в той час ще Горленковій ширості не йняла віри й залишила прохання без наслідку. Майже за півфоку по цьому знову відновив Горленко свої клопотання про повернення в Україну. До нього на цей раз пристав уже цілий гурток старшин і визначніших козаків—генер. писар Максимович, брати Ломиковські, Максим Самойлович, Антін Антонович та інші. Усі вони звернулись до патріярха, щоб і він клопотався за них у царя. На цей раз поворотники одержали дозвіл повернутись, і в кінці літа 1718 р. вони прибули в Україну. Київський губернатор сповістив їх, що з царського наказу місцем для їх осідку призначено Москву. З Туреччини Горленко привіз захоплені ним гетьманські клейноди, а Максимович писарську печатку; ці речі віддали вони гетьманові Скоропадському. Якийсь час перебували поворотники в Україні, упорядковуючи свої господарські справи, а далі відрядили їх до Москви; тут оголошено їм було від імені царя прощення провин, але зобов'язано жити безвіїздно в Москві без права колинебудь з'явитися в Україні. Маєтності, відіbrane від них царем, повернені їм не були. І проживаючи в московській чужині без жадких засобів для існування, ці поворотники попали у велику матеріальну скрутку; між чужим народом у призирстві та біді довгі роки вони волочили своє животіння. Так усі їх надії, плекані ще на еміграції, про солодкість повороту на батьківщину, розвіялись цілковито. Дійсність дала їм жебрацьке нидіння, нудьгу, жалі та пониження людської гідності. До якої міри морального занепаду дійшли ці нещасники, свідчить хоча б їх прохання до царя про призначення будь-якої допомоги для прожиття. В улесливих та рабських принижених виразах звертаються вони до царя:

„Ми, изверги, поношені чоловіків і унижені і покивані глави в людех, навіть не достойні нарещися раби вашої царської величности, яку дяку принесемо свому владиці і добродію, якими побідними вінками увінчаемо побідоносні стопи царя свого за сію невимовну і несчетну поміснику і помазаннику Божому присущу милость, що ваша найсвятіша величність, що носить на собі образ Божий, наслідуючим Божої милости прикладом нас, покаявшихся грішників, благоизволив прийняти і життям та здоровлям невредимим пожалувати... (і т. д. — М. Б.). А самі ми, припавше перед праведнішим маєстатом вашої величности царської до лиця землі, гіркими слізами нашими омочаємо побідоносні стопи ваші монарші царя свого наймилостивішого, молящеся смирено: благоволіть, цар наймилостивіший, те життя і здоровля, якими царська величність нас зволили пожалувати, прохарчти, усі роки на харч давати жалування, через те, що без свого тут на Москві перебуваючи, іншого прохарчення життя нашого не можна мати, як тільки через указ наймогутній вашої царської величности; о сім наипаче милосердя і милость монаршую, падши до лиця землі, сторицею благаємо. Ваші царські величности найсвященніші,

цареві свому наймилостівішому підніжки ніг побідоносних, курява і по-
піл^а...¹⁾.

Цар зглянувся таки на сльозливе прохання цих нещасних і тро-
хи допоміг їхньому животінню, але загальне становище їхнє не по-
кращало.

Цим Горленковим гуртком, наскільки з відомого до сьогодні
матеріялу про мазепинську еміграцію дається щось висновувати,
розвочалось і закінчилось добровільне поворотництво емігрантської
гетьманської старшини.

Московський уряд увесь час ніяк не міг примиритися з тим,
що більша частина мазепинської старшини, найзавзятіших його во-
рогів, усе ж перебуває за межами його досягнення, тим більш, що
та емігрантська старшина була дуже активною у ворожих виступах
проти Москви. Ще перед Білгородським замиренням активність цієї
старшини настільки дошкульно відчувалася Москвою й настільки
мала сили шкодити московським інтересам у Царгороді, гальмуючи
справу замирення, що московський посол у Туреччині доносив про
це цареві, відмічаючи діяльність Мазепинців, як головну причину
непорозумінь Москви з Портою. Цей посол Шафіров одночасно
радив ужити найрішучіших заходів проти емігрантів-баламутів, про-
сив розпорядження царя присилувати емігрантські родини, залишені
в Україні, писати до Мазепинців листи, підбиваючи їх або на пово-
ротництво, або на віддалення від московських кордонів. З цього,
між іншим, можна судити, що діяльність Мазепинців-емігрантів на-
певно в той час шкодила москалям не лише в Туреччині, а мала
якийсь моральний вплив в Україні, викликаючи певно замішання
й неспокій. І ось, почувавши Москва безсиля всяких законних,
ідейних способів боротьби з українською еміграцією, ужила проти
неї своєї звичайної, питомої їй віддавна, дикунської методи „за-
ложництва родин“. Цей спосіб, що переходить усякі межі моралі
й права, уже примінювався один час Москвою в недавній боротьбі
з Мазепинцями в Україні в сумної пам'яті глухівських екзекуціях
і до якоїсь міри забезпечив їй перемогу. Вирішила Москва й на цей
раз скористати з цієї випробуваної, радикальної, хоч і огидної ме-
тоди. З розпорядження московського уряду всі родини значніших
емігрантів, на які вказував своїми доносами Шафіров, зігнано було
в Москву, взято під сувору варту й, загрожуючи смертю, присилу-
вано їх писати до родичів за кордоном листи з вимогою повороту,
покаяння, чи, принаймні, припинення протицарської чинності. І такі
листи під таким примусом написали тоді до своїх родичів-емігран-
тів: Мировичева мати, дружини братів Герциків, Бутовичів і Макси-
мовичів брати, слізно прохаючи емігрантів-родичів відступитися від
своїх замірів та покаятися перед царем. Характеристичний зв'язок
торя, відчуяю й болю цих нещасних, безвинно мучених у той час ро-
дин емігрантів, являв собою Мировиччин лист до сина:

„Віддалений від моєго материного благословення сину, Хведоре Мир-
овичу, а царський преступник—пише нещасна мати,—його величність

¹⁾ М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

нам усім, що сидять за каравулом і закуті отут у Москві, звелів: щоб ми писали до вас, натякаючи й нагадуючи вам гріх ваш і злочинство, огидливе йому, монарші нашому, за що тим часом, як показується й ударитеся з кияттям до його монаршої, не пам'ятаючої зла, милости, без сумніву одержите за свого життя милостиву волю. О тім тебе, сину мій коханий (аще і недостойн, нарещи тя), як мати з синами, а братами твоїми благаю”...

Згадує певну й вірну службу цареві його батька, що вислужив у царя ласку для нащадків,—

„...яку ти — пише далі — своїм злочинством проти особи монаршої величності царської, навіки відхилив і замість милости й подяки царської за вислужену виразками й кров’ю й уявлену вашим батьком певність, за злочинство твоє, величністю царською буде скарано Іх на смерть, ніби які розбишаки або злочинці. Як же моїм переконанням материним тебе не буде наверено на почуття першої певності своєї, слізно благаю тебе, під неблагословленням моїм матернім, не втручайся, принаймні, у тамтешні справи, шкідливі величності царській і не бажай обирати собі мешкання біля кордону величності царської”...

Згадує, що Мирович бачився в Польщі з Бистрицьким і Грудзинським,

„...за твою провину мене з усіма дітьми моїми, з братами твоїми, взято за каравул і тепер терплю тяжке ув’язнення з усіма дітьми моїми. Потім уяви милосердя наді мною, матір’ю, та братами твоїми, ухилися від того супротивного боку, а коли того не вчиниш, то без милосердя й жадної милости нас буде скарано на смерть”..¹⁾”

І певно такий розплачливий заклик, такі слозливі прохання близьких, такий їх загрозливий стан замутили сумління й викликали вагання в душі не одного емігранта. Відомо, що й Мирович, і один з Герциків упали в сумнів і зачинали навіть клопотання також перед патріярхом єрусалимським про своє повернення. Але не знати, з яких мотивів залишили, занехали свій замір і, віддавши свої беззахисні родини у страшну офіру російському безправству та сваволі, розділили таки вигнанську долю інших Мазепинців-емігрантів. Родини емігрантів, яких не удалось навернути на покаяння перед царем, уряд московський дійсно суверо покарав, хоч і помилував їх на життю. Від них відібрали всі маєтності, і одних тримали весь час при великій нужді в Москві, а других, як ось Мировичеву матір та його братів і синів, заслали на далекий Сибір. Наскільки тяжке, повне біди, було життя тих родин, примушених жити на чужині без жадних засобів і опіки, показує пізніший лист гетьмана Орлика, що 1717 р. клопотався за них перед шведським урядом, щоб той вставився перед царем —

„щоб мати наша,— писав Орлик до Міллера — пані Герцикова, котру по-збавили рухомостей і нерухомостей і заслали, відискала свободу й була допущена до посідання дібр своїх, де вона могла б прожити спокійно старість і вмерти. Щоб жінки моїх своїх, панів Григорі Івана Герциків, котрим забрали всі добра й достатки рухомі і нерухомі, не тільки клейноди, золото, срібло й інші начиння, але навіть одежду, й заслали разом із дітьми в Москву (де вони живуть із прошеного хліба), були випу-

¹⁾) Листа цитовано за перекладом у М. Костомарова — „Мазепа й Мазепинці”, ч. II. Львів 1896.

щені на волю з родинами й повернули до своїх мужів, бо що Бог полу-
чив, нехай чоловік не розлучає. Щоб повернули свободу своїкові мому
панові Новицькому з жінкою, котрого видав цареві Сенявський, і відда-
ли йому його добра. Щоб матір пана Мировича з її братами, сестрами
й цілим родом дістали волю й добра й могла повернутися з вигнання
у свій край. Щоб жінці пана Мировича вільно було виїхати до мужа
з усіма достатками. Щоб усі прочі наші сторонники, урядники й вояки,
що знаходяться в полоні, були випущені на волю з вигнання, каторги
й в'язниць. Врешті, щоб позволено було урядникам, котрі пробують
тут зо мною, під протекцією свяшеної королівської величності, продати
нерухомі добра в Україні через посередництво жінок, своїків, або яких
інших осіб" ¹⁾).

Та, зрозуміло, всі ці гетьманові Орликові заходи позитивного
наслідку не мали.

Гетьманська старшина вкупі з Орликом до 1715 року перебу-
вала в Туреччині. Докладніших відомостей про життя їх на турець-
ких землях поки немає. З дуже глухих же звісток можна лише по-
части догадуватися, що ще на початках свого емігрантського життя
ця частина Мазепинців-вигнанців матеріально менш-більш була за-
безпечена, принаймні не терпіла нужди. Очевидно, посідавши ко-
лісь значні маєтності та багатства в Україні, старшина була й на
еміграції найзаможнішою з цілого загалу першої української емігра-
ції; багато із старшини, безперечно, в час утечі встигло захопити
з собою якусь частину своїх багатств і мало змогу без помітної ну-
жди деякий час на чужині перебитись ²⁾). До того й турецький уряд
спочатку підпомагав українських вигнанців і, зокрема, для гетьмана
і його двору призначив був значне утримання. Перебувавши геть-
ман і старшина в Бендерах, одержували — 10,000 цісарських талерів
річно, крім того щоденною натурою — 100 хлібів, 60 фунтів ба-
нини, 90 ф. волового м'яса, 30 ф. рижу, 12 ф. масла, 6 ф. меду,
6 ф. свічок, 15 ф. соли, 15 кварт вина, 20 кв. пива, 3 кв. оцту,
21 ф. пшеничної муки, 60 корців збіжжя, 3 фірі сіна, 3 фірі дров ³⁾).
З того ж часу, очевидно, як відношення турків до шведської, а та-
кож і до української еміграції зіпсувалось, матеріальне становище
емігрантів стало час-од-часу гіршати; вичерпувались же бо до того
різними щорічними витратами й грошові запаси, вивезені з України.
З пізніших листів гетьмана Орлика видно, що вже й у Туреччині,
навіть по недовгому перебуванні в ній, емігрантів уже не раз сти-
скала грошова скрута.

По від'їзді короля шведського Карла XII з Туреччини, невдо-
взі перебралась за ним до Швеції закликана королем і гетьманська
старшина на чолі з гетьманом Орликом. В місяці травні 1715 року
цей емігрантський гурт у складі 24 осіб прибув до Істада, перебрав-
ся потім до Хрістіянштаду, а ще пізніше до Стокгольму. З найбільш

¹⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції”.

²⁾ Відомо, які багатства вивіз із собою гетьман Мазепа (Молчановський: „Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы”). З листів Орлика також ви-
дно, що й інша старшина на початку еміграції посідала значні грошові суми;
декотрі, навіть, позичали гроші шведам, як пр. Войнаровський, сам Орлик, його
жінка, Довгополий. (А. Єнсен: „Орлик у Швеції”).

³⁾ А. Єнсен: „Орлик у Швеції”.

відомих Мазепинців при гетьманові Орликові якийсь час у Швеції перебували: генеральний суддя (Präsident in Gericht) Клим Довгополий, генер. осавул (Generaladjutant) Григорій Герцик, генер. осавул Федір Мирович, генер. хорунжий (Generalfendrich) Іван Герцик, генер. суддя Федір Третяк, генер. бунчужний Атаназ Герцик, булавничий Федір Нахимовський та священик Парфеній¹), інших прізвища не відомі. Шведський уряд призначив цьому гетьманському дворові платню. З одного шведського виказу тої грошової платні видно, що ця найвища старшина Орликового штабу одержувала від 400 до 672 талярів срібною монетою, відповідно до старшинської ранги, річно; загальна сума утримання була в 4,072 тал.²). Але, не зважаючи на цю урядову допомогу, українські емігранти у Швеції терпіли вже великі матеріальні недостатки й часто грошову скруту³).

Про життєву долю декого з цих гетьманських старшин відомо ось що: Клим Довгополий помер у Стокгольмі 1719 року. Нахимовський та Мирович 1719 р. від'їхали з Швеції до Польщі у маєтності поляка Понятовського, він, повертаючись і сам з еміграції додому, взяв із собою у гостину й двох емігрантів-українців. Як було вже зазначено, що ще року 1754 обидва з цих емігрантів відогравали в мазепинському еміграційному русі деяку ролю — їздили делегатами у Крим для зв'язку з запорожцями тощо. Докладніше про їхнє життя не знаємо. Федір Мирович знайшов собі остаточний захист у князів Вишневецьких у Польщі: оселили його на окремому господарському дворі й до розпорядимости його дали навіть окрему козацьку команду. Григорія Герцика спіткала прикра недоля: він був спійманий москалями за кордоном і відданий на сваволю й люті московського безправства.

Московський уряд увесь час мав на оці головних діячів та популярніших осіб із української мазепинської еміграції; за українцями невтомно стежили призначенні численні агенти, слідкували кожний їхній крок по Європі та вживали різних засобів, щоб паралізувати всякі політичні, чи навіть суспільно-приватні виступи Мазепинців, а при нагоді навіть добувати їх у свої руки.

Така прикра доля ув'язнення москалями спіткала трьох українських емігрантів: Новицького, Григорія Герцика й Андрія Войнаровського.

Про Новицького, якогось свояка гетьмана Орлика, маються дуже скромні відомості, а саме: він був скоплений польським коронним гетьманом Сенявським, напевно десь у Польщі, виданий до рук москалів і засланий, чи ув'язнений ними разом із його жінкою⁴); де саме він покутував, і яка його дальша доля — не відомо.

Така ж лиха доля лучилася й другому Мазепинцеві-емігрантові Грицькові Герцикові. Року 1720 з наказу гетьмана Орлика, услід за Мировичем і Нахимовським, що везли королівські листи до запорожців, вирушив із Швеції до Польщі й генер. осавул Грицько

¹) А. Єнсен: „Орлик у Швеції“.

²) *ibidem*.

³) М. Костомарів: „Мазепа й Мазепинці“.

⁴) А. Єнсен: „Орлик у Швеції“. З. Н. Т. III. (Лист Орлика до Міллєрна).

Герцик. Під опікою поляка Понятовського оселився Герцик в одному малому містечку, 8 миль від Варшави; боячись переслідувань московського уряду, що мав у Польщі досить активну сітку шпигунів, які неустанно чигали на українських емігрантів, мусів Герцик жити під чужим ім'ям. Все ж і інкогніто від напасти Герцика не заховало. У Варшаві, що цілком тоді була у сфері впливу московської політики, царський резидент князь Долгорукий, довідавшись про перебування Герцика в Польщі, звелів його заарештувати. Грицька Герцика було скоплено, відправлено до Петербургу й посажено до Петропавловської фортеці, де він висидів 5 літ, до смерти царя Петра. По смерті царя звернувся був Герцик із проханням до нового уряду, щоб перевели його до Москви; прохання старого Герцика було уважено, визволено його з Петропавловської кріпости й відправлено до Москви, де він у колі родини в гіркому тяжкому становищу, як і всі емігранти, дожив свого віку.

Ще глухіше зустрічаються серед Мазепинців-емігрантів такі імена, як Петро Сорочинський, Яким Богуш, Дзержановський та Білинський. Про них відомо лише, що Сорочинський і Богуш брали у свій час участь у складенні конституції 1710 р., а Дзержановський та Білинський були зятями: перший — гетьмана Орлика, другий — Нахимовського¹). Чогось докладнішого про їхнє життя й долю немає.

Стільки покищо відомо про поодиноких найвищих старшин Мазепинців-емігрантів із найближчого гетьманського оточення.

¹) Іл. Борщак: „Орлікіяна“.

Зauważені друкарські помилки й недогляди:

Стор.	Рядок	Надруковано	Мас бути
21	10 зверху	сусідних	сусідніх
37	13 зверху	на воєнне поле зможе	на воєнне поле, зможе
41	23 зверху	із Швеції	із Швеції
47	13 зверху	вимог	вимогу
57	8 знизу	представити	представити
60	12 зверху	становише	становище
60	6 знизу	ані коней, ані	ані коней, ані
64	14 знизу	москалем	москалям
68	5 знизу	Арешъ	Арешт
77	18 зверху	сковали	скували

